

Część II

A R T Y K U Ł Y

DANUTA MARKOWSKA, JACEK OŁĘDZKI, ZOFIA SOKOLEWICZ

NIEKTÓRE ZMIANY W TRADYCYJNYM INWENTARZU KULTUROWYM PASTERZY MONGOLSKICH

WSTĘP

Informacje o badaniach

Szkic ten opiera się na materiałach zebranych przez polską ekspedycję etnograficzną w Mongolii w latach 1965 i 1966. Główny nacisk w badaniach położono na prawidłowości przemian kultury współczesnej, a zwłaszcza na modernizację gospodarki pasterskiej i związanego z nią sposobu bytowania oraz na procesy przechodzenia od koczowniczej gospodarki pasterskiej do osiadłego, rolniczego wytwarzania. Uchwytną wizualnie sferą działań ludzkich, w której można rejestrować te zmiany, jest materialny inwentarz kulturowy. Interesował on autorów szkicu o tyle tylko, o ile poprzez niego zrekonstruować można było tradycyjne formy i uchwycić empirycznie procesy zmian.

Źródła

Źródła pochodzą z następujących terenów: 1. Somonu Erdene-Daľaj¹ ajmaku środkowogobijskiego stanowiącego terytorium pasterskiej spółdzielni o niewielkim, marginalnym, przeznaczonym na własny użytek obszarze upraw rolnych. W spółdzielni tej zachował się koczowniczy tryb życia, lecz podejmuje się próby modernizacji gospodarki pasterskiej poprzez kolektywne formy pracy i racjonalizację zabiegów hodowlanych. Sposób bytowania uległ zmianie na tyle, że zarówno trasy, jak i terminy wędrówek są normowane, a koczownicy znajdują stałe zaplecze w ośrod-

¹ Największą jednostką administracyjną kraju odpowiadającą mniej więcej polskiemu województwu jest ajmak podzielony na odpowiednią ilość somonów. W dawnej strukturze administracyjnej występowały jeszcze baģi, jednostki podrzędne somonowi. Obecnie jednak somon administracyjnie nie dzieli się. Natomiast spółdzielnia bądź gospodarstwo rolne, którego powierzchnia z reguły pokrywa się z powierzchnią somonu, dzieli się na brygady, a te z kolei na otory (ogniwa).

kach somonu i brygad. 2. Somonu Bajan ajmaku centralnego, gdzie mieści się spółdzielnia typu mieszanego: pastersko-rolniczego. Pasterstwo jest tu zorganizowane podobnie jak w Erdene-Dałaj, zaznacza się natomiast większy udział rolnictwa w globalnej produkcji spółdzielni, przy czym są to przede wszystkim uprawy zbożowe przeznaczone na rynek ponadlokalny (dostarczane państwu). W somonie tym w związku z mieszanym charakterem gospodarki wyższy jest stopień osiadłości. 3. Somonu Manchan ajmaku kobdoskiego ze spółdzielnią typu mieszanego: pastersko-rolniczego z dominantą pasterstwa. Jest to somon o ludności względnie homogenicznej ze względu na sposób wytwarzania, ale zróżnicowany etnicznie, o silnie rozwiniętych formach działalności społeczno-kulturalnej. Znajduje ona między innymi wyraz w rozbudowanym, dużym ośrodku somonowym, 4. Somonu Charchorin ajmaku południowochangajskiego, w którym mieści się państwowe gospodarstwo rolne z elementami gospodarki pastersko-hodowlanej. Obok klasycznego pasterstwa prowadzi się tu ферmy hodowlane (drób, króliki, trzoda chlewna). Zarówno ośrodki somonowe, jak i ośrodki brygad rolniczych dysponują dużą ilością zabudowań o przeznaczeniu mieszkalnym (domy, hotele dla sezonowych pracowników rolnictwa) oraz gospodarczym (budynki dla przechowania sprzętu, budynki administracji) oraz przeznaczonymi na cele kulturalno-społeczne (świetlice, czerwone kącki, biblioteki, kluby, lokalne muzea).

W podejmowanych próbach odtworzenia modelu tradycyjnej kultury pasterskiej okresu przedrewolucyjnego okazało się, iż w znacznie większym stopniu, niż oczekiwaliśmy, musimy oprzeć się na zastanej literaturze, poddać ją gruntownej reinterpretacji, natomiast w stopniu mniejszym możliwe jest postępowanie retrospektywne w badaniach terenowych, do czego przywykliśmy w naszej pracy terenowej w Polsce. W badaniach polskich jesteśmy bowiem w stanie stosunkowo dobrze odtworzyć np. sytuację przełomu XIX i XX w. w jakiejś określonej wsi. Stosujemy postępowanie indukcyjne, odtwarzamy np. drobiazgowo historie poszczególnych rodzin, a następnie uogólniamy losy jednostkowe. Na terenie Mongolii takie postępowanie badawcze okazało się mniej efektywne na skutek kilku przyczyn, a mianowicie 1) na większości terenów współczesne spółdzielcze czy zwłaszcza państwowe formy życia gospodarczego i społecznego doprowadziły do radykalnego złamania tradycyjnej struktury pokrewieństwa i powinowactwa, tak iż jest ona dziś nie do odtworzenia; 2) duże rozproszenie przestrzenne ludności, trudność dotarcia do wszystkich członków określonej jednostki administracyjno-gospodarczej, np. somonu czy nawet brygady, powodują, że trzeba się w toku wywiadów zadowalać próbką mającą charakter *quasi-reprezentacji*; 3) inne właściwości pamięci społecznej, inne możliwości jej weryfikacji niż w przypadku badania wsi polskiej. Odtwarzanie w na-

szych warunkach np. stanu posiadania chłopów, przebiegu podziałów rodzinnych ziemi jest ułatwione przez zachowane realia przestrzenne: przez istniejące zagrody, pola, miedze, wreszcie przez fakt, że na terenie tej samej wsi lub wsi sąsiednich żyje aktualnie i gospodaruje wiele potomków tej samej rodziny. Niezależnie przeprowadzone wywiady z każdym z nich pozwalają na weryfikację podawanych faktów i uzupełnianie luk w obrazie. Inne są mechanizmy kształtowania się „pamięci społecznej” w warunkach bytowania stepowego. Pamięć ta nie znajduje tu w tak silnym stopniu oparcia w zachowanych z przeszłości realiach środowiska ekologicznego. Kiedy odwołujemy się do pamięci ludzkiej w celu zrekonstruowania jakiejś minionej rzeczywistości społecznej, zawsze grozi nam niebezpieczeństwo, iż zamiast obrazu realnych zachowań i procesów otrzymamy obraz obowiązujących niegdyś unormowań obyczajowo-moralnych. Niebezpieczeństwo to jest tym większe, im silniej interesująca nas dziedzina kultury podlega normowaniu moralnemu. W przypadku studiów retrospektywnych nad społecznościami pasterskimi, gdzie wytwory kultury materialnej są znacznie bardziej ograniczone i mniej trwałe niż w osiadłych społecznościach rolniczych (np. czas amortyzacji jurty wynosi około 15 lat) i gdzie nie sposób dokonać tak drobiazgowej indukcji faktów jednostkowych — niebezpieczeństwo otrzymania w badaniach nad przeszłością obrazu zniekształconego, wyselekcjonowanego z punktu widzenia lokalnego systemu wartości jest nieporównanie większe. Toteż w naszych próbach rekonstrukcji tradycyjnej kultury pasterskiej musieliśmy się oprzeć głównie na materiałach dawnych badaczy — zwłaszcza na bogatej literaturze rosyjskiej, która w zakresie problematyki etnologicznej ma charakter faktograficzny — materiał nie poddawany jest na ogół selekcji z punktu widzenia wybranej konwencji teoretycznej².

Innym doniosłym dla nas źródłem są żywotne po dzień dzisiejszy elementy kultury tradycyjnej, zwłaszcza materialnej, czyli tzw. relikty reprodukowane. Termin ten stosowany przez K. Dobrowolskiego oznacza wytwory typologicznie należące do przeszłości, jakkolwiek z punktu widzenia chronologii nowe, powstające nawet aktualnie i żywotne współcześnie.

Znacznie dogodniejsza jest sytuacja w studiach nad współczesnymi przeobrażeniami, jakkolwiek i tutaj nie ma możliwości zastosowania wszystkich doświadczeń terenowych naszego kraju, głównie z powodu rozproszenia przestrzennego ludności. Niemożliwe jest np. stosowanie metody ankietowej. W tych przypadkach tok postępowania badawczego

² Obszerne omówienie literatury znajduje się w pracy W. Dynowskiego, *Współczesna Mongolia*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968.

jest następujący. W ośrodku ajmaku przeprowadza się wywiady z przedstawicielami władzy lokalnej i zapoznaje się dokładnie z istniejącą dokumentacją: materiałami statystycznymi, sprawozdaniami, mapami, kronikami, prasą lokalną, materiałem gazetek ściennych itp. Na podstawie tego wstępnego rozeznania wybiera się następnie do badań szczegółowych jeden z somonów. Tu w centrum somonu postępowanie badawcze jest podobne. Polega na gromadzeniu zastanej dokumentacji, przeprowadzaniu wywiadów oraz obserwacji i uczestniczeniu w życiu społeczności, np. zabawach, zebraniach produkcyjnych, uroczystościach rodzinnych, lokalnych itp. Z kolei w obrębie somonu wybiera się brygady i mniejsze jednostki organizacji gospodarczej — ogniwa, w których przeprowadza się wywiady z pasterzami-aratami czy rolnikami lub członkami brygad usługowo-remontowych. Materiał terenowy gromadzony przez nas tworzy więc 4 kategorie źródeł: 1) dane statystyczne i odpisy dokumentacji lokalnej, 2) zapisy wywiadów, 3) dzienniki obserwacji badaczy, 4) dokumentacja fotograficzna, rysunkowa, filmowa oraz zapisy na taśmie magnetofonowej.

Pojęcia podstawowe

W niniejszym szkicu ograniczamy się do rozważań nad charakterem i zmianami inwentarza kultury materialnej pasterza z uwagi na to, że nomadyczne pasterstwo pozostaje nadal dominującym typem gospodarowania w Mongolii, co w znacznym stopniu określa dynamikę przemian kulturowych tego kraju.

Pod pojęciem inwentarza kulturowego rozumiemy inwentarz materialny jako najbardziej dostępny obserwacji i pozwalający na wizualne stwierdzenie zmian. Inwentarz materialny nie zawsze wymaga natychmiastowego odwoływania się do panującego w danej społeczności systemu wartości. Będzie to więc ogół przedmiotów, jakimi posługuje się pasterz mongolski w życiu codziennym, w związku z zaspokajaniem potrzeb elementarnych, jak sen, pożywienie, okrycie ciała czy potrzeb pochodnych. Całość tego inwentarza da się podzielić następująco: 1) jurta i przedmioty umieszczone w jurcie i najbliższym jej otoczeniu, będące własnością osobistą arata lub jego rodziny; 2) inwentarz kulturowy będący również własnością indywidualną arata, jednakże nie użytkowany aktualnie a zdeponowany w składach w centrum somonu; 3) rodzaj i zakres uczestniczenia przez arata w użytkowaniu inwentarza kulturowego, będącego zbiorową własnością spółdzielni, związanego bądź z dzia-

Ryc. 1. Tradycyjne formy serów suszonych, okolice Cecerlegu

Fot. J. Olędzki 1966

Ryc. 2. Wypas stada, somon Chołun, ajmak gobijskoaltajski

Fot. N. Dordż

łałnością gospodarczą (maszyny), bądź z formami życia społeczno-towarzyskiego i rekreacją.

Pasterstwo stanowi gospodarkę o jednostronnej, monolitycznej podstawie, nawet w przypadku zróżnicowania struktury stada, charakteryzuje się wysokim stopniem współżycia człowieka z przyrodą, stanowi jeden z podstawowych wariantów optymalnego przystosowania człowieka do warunków środowiska naturalnego, w czym tkwią źródła zachowawczości i trwałości obowiązujących wzorów kulturowych. Gospodarkę pasterską charakteryzuje — w porównaniu z kulturami agrarnymi — niski stopień samowystarczalności. W odróżnieniu od hodowli w systemach rolniczych nie jest pasterstwo nieodzowną częścią składową szerszego systemu, funkcjonującego na zasadzie dopełniania się różnych zajęć ludności.

Ryc. 3. Uprząż z powroza splecionego z włosa końskiego, okolice Murenu

Fot. J. Ołędzki 1967

Każda kultura — a więc także kultura pasterska — stanowi sumę zobiektywizowanego doświadczenia społecznego. W przypadku pasterstwa jest ono wąskie w sferze działań bezpośrednio produkcyjnych na skutek monolitycznego typu gospodarki. Nadto w odróżnieniu od tradycyjnych kultur agrarnych gospodarę tę cechuje wąskie zakresowo przetwórstwo produktów. Na uwagę zasługuje też w tej kulturze specyficzny sens takich kategorii jak czas i przestrzeń, np. z nomadyzmem łączy się w poszczególnych sezonach inny rytm kontaktów społecznych: rozproszenie ludności w porze letniej i skupienie w zimowej. Konieczność poruszania się na wielkich obszarach z natury rzeczy prowadzi do operowania wielkimi miarami przestrzeni itp.³

³ Informacje o środowisku geograficznym. Mongolska Republika Ludowa jest krajem środkowoazjatyckim, graniczącym od północy z ZSRR, a od pozostałych trzech stron z Chińską Republiką Ludową. Obszar jej wynosi 1565 tys. km², a więc równy jest mniej więcej obszarowi Europy Środkowej; rozciągłość z zachodu na wschód wynosi 2400 km, z północy na południe 1260 km. Na obszarze tym zamieszkuje obecnie 1 120 700 osób, czyli średnia gęstość zaludnienia wynosi 0,72 osób/km².

Mongolia jest krajem stepowym i górskim, równiny nie zajmują tu mniejszych obszarów, najczęściej są to kotliny otoczone ze wszystkich stron górami. Najniższy punkt kraju wynosi 552 m n.p.m., najwyższy — 4653 m (szczyt Tabun-bogdo w Altaju Mongolskim). Trzy czwarte terytorium tego kraju znajduje się na poziomie 1000 do 3000 m n.p.m., a średnia wysokość wynosi 1580 m. Główne łańcuchy górskie znajdują się na zachodzie kraju — Altaj Mongolski z granicami wiecznego śniegu. Środkową część kraju zajmuje system górski Changaju — niższy, starszy niż Altaj, o łagodniejszych stokach i bardzo dogodnych, jak na Mongolię, warunkach przyrodniczych, tj. z dobrymi trawami, siecią wodną. Jest to dziś najważniejszy pod względem gospodarczym rejon kraju. Południową część terytorium stanowi półpustynia i pustynia Gobi, a teren wschodni zajmuje jednostajna równina słabo zaopatrzona w sieć wodną. Północny zachód zajmuje kotlina wielkich jezior, powierzchnia największego z nich zajmuje 4000 km².

Mongolia ma klimat kontynentalny charakteryzujący się niewielkimi zachmurzeniami, słabą wilgotnością powietrza i małą ilością opadów atmosferycznych. Kontynentalizm klimatu wywołany jest zarówno znaczną odległością od mórz i oceanów, jak i barierami pasm górskich otaczających kraj niemal ze wszystkich stron. Mongolia charakteryzuje się chłodną i długą zimą oraz znacznymi amplitudami rocznymi i dobowymi temperatury, co stwarza szczególnie niekorzystne warunki dla produkcji roślinnej. Roczne amplitudy temperatur dochodzą do 90° C, a dobowe — do 20°. Średnia temperatura stycznia wynosi od -15 do -35° C, ale są miejscowości, gdzie dochodzi nawet do -50°, a w lecie od 10° do 25° (na południu nawet do 40° C w cieniu).

Strefy roślinne Mongolii to lasostep górski Changaju i Chenteju, stepy wyżynne południowego Chenteju oraz środkowa i wschodnia część kraju. Obszary skąpej roślinności półpustynnej — mające jednak roślinność o silnie skoncentrowanych walorach odżywczych. Badania naukowców radzieckich wskazują na to, że koncentracja ta jest 5-krotnie większa, niż w przypadku tych samych lub zbliżonych roślin na innych terenach. Wyjaśnia to, dlaczego teren ten jest uży-

Przez kulturę dnia codziennego rozumieć tu będziemy ogół urządzeń i przedmiotów kultury materialnej oraz wzory kulturowe regulujące posługiwanie się tymi przedmiotami.

Rozważania nad inwentarzem kulturowym aratów mongolskich poprzedzimy uwagami na temat genezy kultur pasterskich jako determinanty inwentarza kulturowego, nad ekologią kultur pasterskich oraz zastanowimy się nad możliwością skalowania tego typu kultur ⁴.

I. TYPOLOGIA KULTUR PASTERSKICH

Klasyczna hodowla zwierząt jako zajęcie samodzielne, stanowiące podstawę utrzymania określonej grupy ludzkiej, występuje w formie koczowniczego pasterstwa jedynie w Afryce i Eurazji. Wyłączne oparcie źródeł utrzymania na pasterstwie możliwe jest na tych terenach na skutek istniejących warunków geograficznych, a ściślej występowania stepów i terenów półpustynnych, a także obecności gatunków zwierząt nadających się do udomowienia.

Mimo niewątpliwie ograniczonego zasięgu występowania koczowniczego pasterstwa notuje się pomiędzy poszczególnymi grupami istotne nieraz różnice. Wyrażają się one nie tylko w różnych gatunkach i odmianach hodowanych zwierząt, ale i w sposobach eksploatacji środowiska i organizacji grupy ludzkiej.

Od ustalenia charakteru pastwisk i gatunku hodowanych zwierząt oraz ich wzajemnego stosunku rozpoczyna się wszelkie rozważania na temat pasterstwa. One też stanowią kryteria podstawowej klasyfikacji kultur pasterskich. Na tych zasadach oraz przy uwzględnieniu momentu osiadłości i rodzaju migracji wyróżnić można wśród występujących w XIX i XX w. grup pasterskich następujące typy:

1. Pasterze zamieszkujący stepy trawiaste, hodujący przede wszystkim kozy i owce, w mniejszym stopniu bydło rogate i w nielicznych przypadkach wielbłądy. Z kolei wydzielić można tu dwie podgrupy: a) pasterze zmieniający pastwiska w zależności od stopnia ich wypasu bądź pory roku, mający określone tereny migracji, ale nie posiadający stałych siedzib, np. Fulani zachodniej Afryki; b) półnomadzi, migrujący po niezbyt wielkich obszarach, mający stałe siedziby przynajmniej w jednej porze roku, nierzadko łączący pasterstwo z uprawą roli. Łączenie

teczny dla pasterstwa. Na północy lasy iglaste — teren przejściowy tajgi syberyjskiej. Tak przedstawiają się w najogólniejszym zarysie warunki przyrodnicze, w których ukształtowała się przed wiekami klasyczna kultura pasterska, system gospodarczo-społeczny i kulturowy o niezwyklej wprost trwałości w czasie.

⁴ *Narodnoje chozjajstwo MNR 1965*, „Kratkij statističeskij sbornik”, Ułan Bator 1966, dane za rok 1965.

Ryc. 4. Krąg do jurty zakupiony na targowisku w Ułan Bator

Fot. J. Olędzki 1963

tych dwu zajęć gospodarczych nie zawsze jest wynikiem wpływu nowoczesnej cywilizacji industrialnej, jak to ma miejsce w przypadku Somali, ale może być faktem znacznie wcześniejszym, jak np. u pasterzy Tuwy.

2. Pasterze pustyń i półpustyń — hodowcy głównie wielbłądów, którzy bądź mają swoje stałe siedziby w oazach, bądź też koczują w permanencji. Do tej grupy zaliczyć można Tuaregów, Beduinów czy Hotentotów.

3. Pasterze gór, hodujący owce i bydło, posiadający częstokroć oparcie o stałe wioski w dolinach. Cechą szczególną tej grupy jest powtarzający się cykl wędrówki: góry — doliny, np. Basseri Iranu⁵.

Wskazane wyżej czynniki — charakter pastwisk i rodzaj hodowanych zwierząt — określają (choć nie wyłącznie one) posiadany przez pasterzy inwentarz. Musi on być przystosowany do koczowniczego bądź półkoczowniczego trybu życia, łatwo przenośny, łatwy do ustawienia w nowym miejscu, odpowiedni do potrzeb grupy w różnych porach roku w czasie wędrówek ze stadem. Rodzaj hodowanych zwierząt warunkuje np. sposoby transportu i przedmioty z tym związane oraz określa podstawowe surowce, które dana grupa może wykorzystać (choć nie zawsze to czyni): mleko, mięso, skóry, wełnę, sierść, rogi, kości itp. Można więc stwierdzić, że nie samo środowisko naturalne, które przez pasterzy jest nader rzadko eksploatowane w inny sposób niż jako pastwisko, a właśnie koczowniczy tryb życia i rodzaj hodowanych zwierząt określają elementy składowe ich inwentarza, i to nie tyle od strony formy wytworów, która może być różnorodna, ile ich funkcji. Jakkolwiek oba wyżej wspomniane czynniki znajdujemy u podstaw każdej kultury pasterskiej, to jednak nie wyznaczają one wprost konkretnych rozwiązań w inwentarzu kulturowym, a określają raczej skalę możliwości człowieka w tym zakresie. Tłumaczy to istniejące różnice pomiędzy wyposażeniem materialnym poszczególnych grup pasterskich.

Pasterze mimo swej ruchliwości — a może właśnie dzięki niej — i pozornego braku stabilizacji przestrzennej nie stanowią nigdzie grup izolowanych w stosunku do innych kultur. Na dużych przestrzeniach Afryki i Eurazji stykają się zarówno z grupami opierającymi swą egzystencję na zbieractwie i łowiectwie, jak również przede wszystkim z grupami rolniczymi. Historycznie potwierdzone związki pasterzy z jednymi i drugimi mają zasadnicze znaczenie dla wyjaśnienia zarówno spraw genezy, jak i aktualnego funkcjonowania kultur pasterskich. Zestawianie kultur pasterskich ze zbieracko-łowieckimi i rolniczymi uwypukla te spośród ich cech, które mają pierwszoplanowe znaczenie dla wyjaśnienia ich materialnego inwentarza. Wskazują na to zwłaszcza pewne analogie między pasterzami i zbieraczami, o wiele liczniejsze zresztą niż w przy-

⁵ Por. Z. Szyfelbejn-Sokolewicz, *Kultura pasterska a kultura ludowa Słowian, Uwagi teoretyczno-porównawcze*, (w druku), tom slawistyczny na Kongres Slawistów w Pradze 1968.

padku kultur rolniczych. Wchodziłyby tu w grę przede wszystkim takie momenty, jak a) ta sama zależność od pewnego określonego gatunku zwierząt, b) sezonowe migracje, c) zespolenie się ze środowiskiem geograficznym, maksymalne przystosowanie nie spotykane na taką skalę w kulturach rolniczych. Te analogie, wskazujące na przystosowanie do zastanych warunków środowiska naturalnego, traktowane nie historycznie (choć mamy na nie historyczne dowody), ale instrumentalnie, są pomocne w zrozumieniu, dlaczego w tak dużej liczbie przypadków gospodarka pasterska występuje obok gospodarki rolniczej (a więc tej, która aktywnie przekształca środowisko) nie tworząc z nią harmonijnej całości. Mimo iż obiektywnie pasterstwo jest w stanie zaspokoić jedynie wąski zakres potrzeb, nie wchodzi ono w obręb szerszego systemu, który ujmowałby w całość i uprawę roli, i pasterstwo. Zespolenie takie możliwe jest dopiero na bazie gospodarki chłopskiej, kiedy pasterstwo przekształca się w hodowlę.

Powstaje wobec tego pytanie, czy grupy pasterskie mogły mieć charakter samowystarczalny, a jeżeli nie, to w jaki sposób zaspokajano te potrzeby, które nie mogły być zaspokojone w obrębie grupy. Otóż w 1948 r. Alfred L. Kroeber wystąpił z hipotezą, że kultury pasterskie to „półkultury” w tym sensie, że nie stanowią one systemu zdolnego w pełni zaspokajać potrzeby swoich członków⁶. Píše on opierając się na przykładzie Beduinów:

„Gdyby nie wędrowni handlarze, kultura Beduinów byłaby tak jednostronna, że nie mogliby przeżyć, byłiby pozbawieni ubrania, schronienia, broni, posiadaliby jedynie nieliczne narzędzia i ograniczony wybór pożywienia. W tym sensie ich własna kultura nie jest niczym innym, jak półkulturą. Mogą oni stworzyć tylko jej połowę, w pozostałej części zależni są od Hadhar, mieszkańców miast. A przecież Beduini nie stanowią zawodowej podgrupy ani kasty jak kowale. Są grupą plemion niezależnych, autonomicznych, o własnym terytorium plemiennym, prowadzącą wojny”.⁷

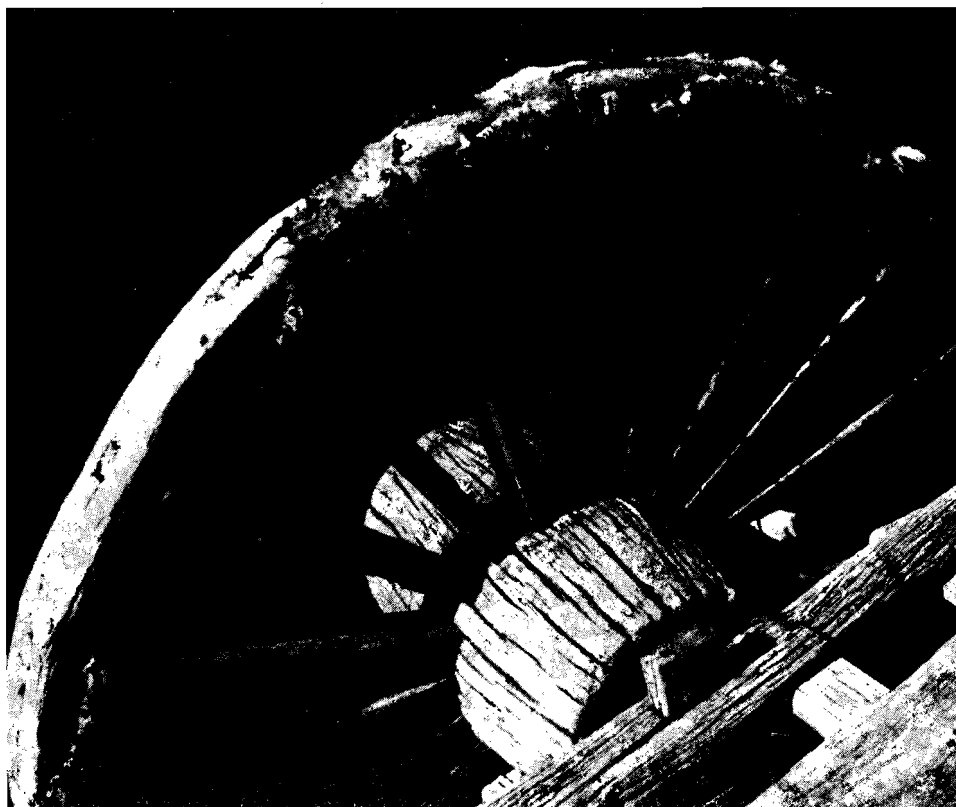
Dalsze badania nad Mongolią, w tym między innymi O. Lattimore’a, zdają się potwierdzać tę tezę⁸. Grupy pasterskie nie są w stanie własną produkcją zaspokajać swoich potrzeb, z wyjątkiem najbardziej elementarnych. Można by uznać za wyjątek niektóre podgrupy Fulani, które cechuje niezwykle wąski zakres potrzeb⁹. Inne grupy pasterskie bądź żyją w symbiozie z podbitymi przez siebie grupami rolniczymi, bądź

⁶ A. L. Kroeber, *Anthropology*, Nowy York 1948, s. 277.

⁷ Kroeber, *op. cit.*, s. 277.

⁸ O. Lattimore, *Nationalism and revolution in Mongolia*, Leiden 1955, tenże, *Nomads and commissars*.

⁹ M. Dupire, *Peuls Nomades*, Paris 1962, s. 54 n.

Ryc. 5. Wozy:

a — z osią ruchomą, okolice somonu — Charchorin; b — z osią nieruchomą, somon — Bajan

Fot. J. Olędzki 1963, 1966

utrzymują stosunki wymiany z sąsiadami rolnikami czy rzemieślnikami. Na ten temat Kroeber pisze:

„Do pewnego stopnia w sytuacji posiadania półkultury znajduje się większość nomadów. Zajmują oni obszar od Arabii na zachód poprzez Afrykę — Saharę i na południe od niej; na wschód przez Iran, radziecki i chiński Turkiestan oraz Tybet, północne Chiny i Mongolię po Mandżurię — wielki transkontynentalny pustynny pas afro-azjatycki. Z nieznacznymi wyjątkami jedynie w tym pasie występują klasyczni pasterze-koczownicy: ludy utrzymujące się całkowicie ze swoich stad, nie osiedlające się dla uprawy roli. Jednakże wzdłuż obszaru przez nich zajmowanego oraz w oazach względnie terenach nawadnianych w obrębie tego pasa zamieszkują rolnicy, spotyka się często osiedla i miasta [...] Pasterze na ogół czują się wolni, dumni, traktują pogardliwie ludy osiadłe, aczkolwiek są od nich mniej liczni, biedniejsi, i zazdroszczą im luksusów i bogactwa. Ruchliwe życie koczowników pustyni w znacznym stopniu zabarwiło wczesno-arabską poezję; ale Mohamed, który doprowadził Arabów i ich kulturę do wielkości, był mieszkańcem miasta i kupcem”.¹⁰

Jeśli przyjąć za punkt wyjścia tezę Kroebera, to w odniesieniu do interesującego nas terenu Mongolii powstaje pytanie, z jakimi grupami rolniczymi i rzemieślniczymi i na jakiej zasadzie powiązani byli pasterze mongolscy.

Jedną z prób ustalenia kolejnych zmian gospodarczo-kulturowego typu ludów zamieszkujących środkową i północno-wschodnią Azję dał N. N. Czeboksarow¹¹. Wyróżnia on na tym terenie trzy podstawowe — występujące zresztą również na innych obszarach świata — typy: 1) typ oparty na myślistwie, zbieractwie i rybołówstwie; 2) typ oparty na kopieniactwie i hodowli zwierząt; 3) typ oparty na płuźnym rolnictwie sprzężajnym. Proporcje poszczególnych zajęć gospodarczych i ich wzajemne relacje różnicują się w zależności od terenu ich występowania i zmieniają się w czasie. Kolejne następstwo tych typów na terenie północno-wschodniej Azji i ich wewnętrzne stosunki mogą nam wyjaśnić, czy pasterstwo w zakresie produkcji rzemieślniczej i rolniczej mogło oprzeć się na produkcji innych grup.

Pierwszy z wyróżnionych typów nie pozostawił śladów na terenie Mongolii, zapewne z tej przyczyny, że w stepach i półpustynnych obszarach Środkowej Azji już od neolitu występuje koczownicze pasterstwo, a w basenie rzeki Huanho mieścił się jeden z najstarszych ośrodków rozwoju rolnictwa. Na obszarach dzisiejszej Mongolii, a zwłaszcza na jej pograniczu mandżursko-chińskim, mamy podówczas do czynienia z silnym rozwojem drugiego, a następnie trzeciego typu kulturowo-gospodarczego w różnych wariantach. W pierwszych wiekach naszej ery wykształ-

¹⁰ Kroeber, op. cit., s. 277.

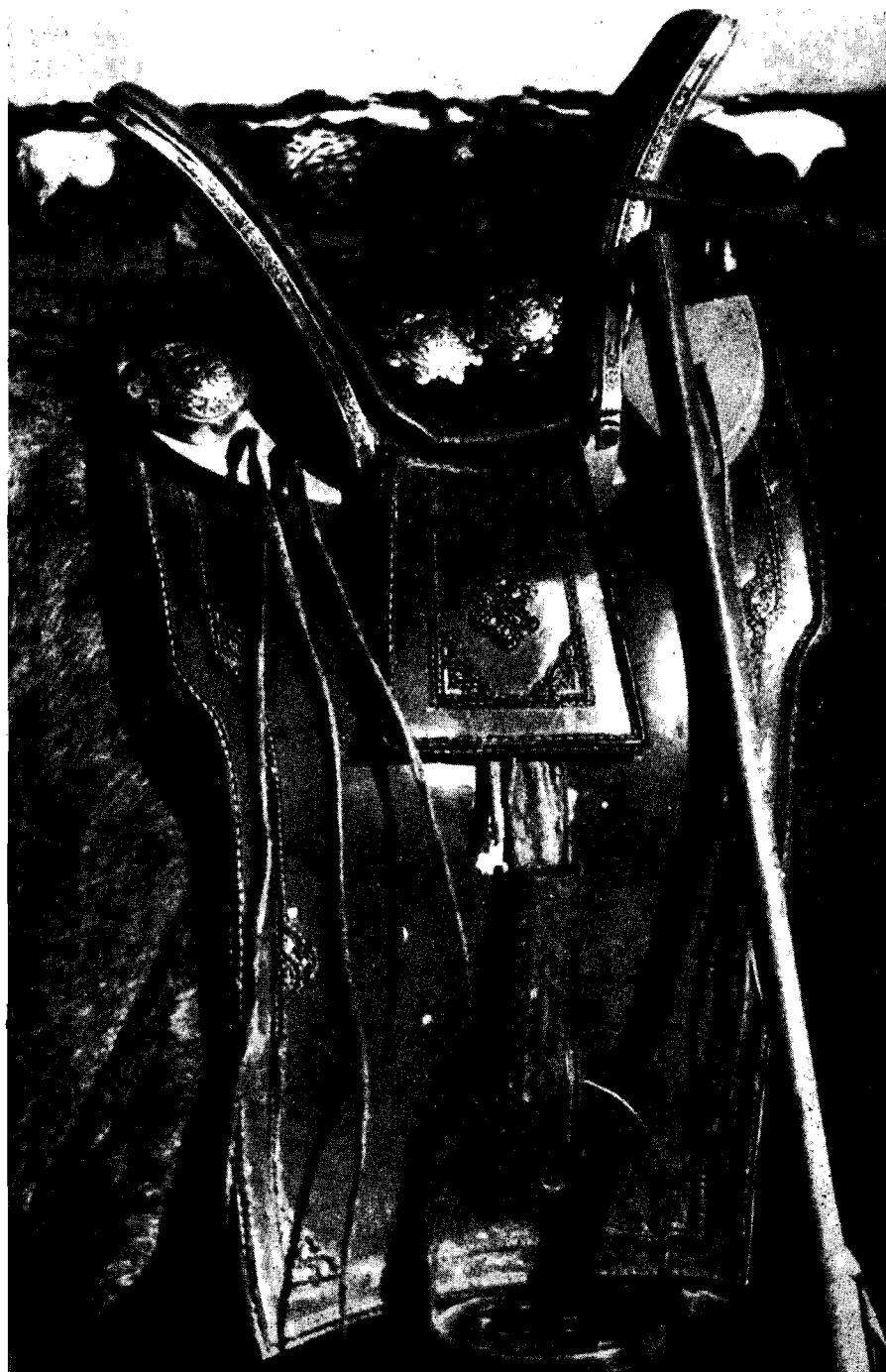
¹¹ N. N. Czeboksarow, *Chozjajstwiennno kulturnyje typy narodow wostocznoj Azii*, [w:] *Narody Wostocznoj Azji*, Moskwa 1965, s. 90—112.

cił się w pasie umiarkowanym typ leśnego kopieniactwa, wywodzący się zapewne spośród osiadłych rybaków basenów wielkich rzek. W większym jednak stopniu był rozpowszechniony typ hodowcy-pasterza, który na tym terenie ostatecznie ukształtował się w swojej klasycznej postaci. Z pasterstwem środkowoazjatyckim wiązała się hodowla renów, przeniesiona z Syberii do Mongolii. Obok pasterzy stepów i równin wytworzył się typ pasterstwa górskiego. Mimo wyraźnej przewagi zajęć hodowlano-pasterskich część ludności Mongolii dokonała przejścia do trzeciego typu gospodarczo-kulturowego, opartego na rolnictwie płużnym, które jednak aż do dzisiejszych czasów nie stworzyło wyraźnego modelu kulturowego. Mongolia jest więc terenem, na którym rozwijało się kilka typów gospodarczo-kulturowych przy wyraźnej dominacji pasterstwa. Występowały tu także grupy rolnicze drugiego i trzeciego typu lub rozwijały się w bezpośrednim sąsiedztwie granic, tak że zawsze istniała teoretyczna — a jak wskazują źródła także faktyczna — możliwość wymiany pomiędzy pasterzami a rolnikami. Jak podaje N. N. Czeboksarow, w okresie między III w. p.n.e. a III w. n.e. rozwinęły się i ustabilizowały te formy gospodarcze, które w postaci reliktovej obserwujemy na przestrzeniach Azji, a w tym także u części Mongołów, aż po czasy współczesne ¹².

Rolnictwo na terenie Mongolii jest poświadczone przez źródła chińskie dla XIII w. oraz przez dane archeologiczne z terenu zachodniej Mongolii dla drugiego tysiąclecia p.n.e. Kanał irygacyjny w okolicach Kobdo, datowany na rok 1300 p.n.e., świadczy o stosowaniu sztucznego nawadniania. Historycznie poświadczone tradycje wskazują na to, że rolnictwem zajmowali się głównie Chińczycy w basenie Selengi, Chary i Orchonu, a spośród plemion mongolskich — Derbeci ¹³. Rolnictwo to oparte było na uprawie prosa, sorga, pszenicy, roślin strączkowych. Równolegle występowało ogrodnictwo. Z narzędzi rolniczych stosowano pług ciągniony przez muły bądź konie, a z narzędzi pomocniczych — motyki i łopaty. Hodowla odgrywała rolę pomocniczą. Z rzemiosł stosunkowo silnie rozwinięte było garncarstwo, obróbka drzewa, plecionkarstwo (trawa, wiklina, słoma), tkactwo oraz wyrób sprzętów związanych z transportem. Z metalurgią plemiona mongolskie zetknęły się poprzez rzemiosło północnochińskie. Biorąc pod uwagę zarówno udział wytwarzania rolniczego w całokształcie gospodarki tego terytorium, jak i lokalizację terenów rolniczych w stosunku do pastwisk stwierdzić trzeba, że w ciągu wielu wieków rolnictwo na terenie Mongolii miało charakter bądź marginalny, bądź występowało w postaci enklaw.

¹² Czeboksarow, *op. cit.*, s. 108.

¹³ Czeboksarow, *op. cit.*, s. 110—112.

Ryc. 6. Siodło, somon Erdene-Daľaj

Fot. J. Olędzki 1963

Pasterstwo mongolskie polegało na wypasie 5 gatunków zwierząt: koni, owiec, kóz, bydła rogatego i wielbłądów. Wypasało się je na stepach i górskich pastwiskach przenosząc się w zależności od pory roku (główne sezony: letni i zimowy). Sens użytkowy konia był wielostronny. Z jego rolą jako środka transportu łączy się wyrób uprzęży i siodła. Konia używano również czasem do zaprzęgu kołowego (*telega*), z czym wiąże się inny rodzaj uprzęży. Z chwytności koni, co dziś obserwować można w postaci sportu, łączy się arkan. Mleko kobył przerabiane było na kumys, włosie z ogonów i grzyw służyło do wyrobu różnych przedmiotów, np. powrozów, a między innymi także strun do instrumentów muzycznych. Natomiast wyjątkowo tylko w niektórych okolicach spożywano mięso końskie. Niezwykle ubogo przedstawiał się inwentarz kulturowy związany z hodowlą owiec. Ograniczał się on do nożyc potrzebnych do strzyżenia wełny oraz merków do znakowania sztuk. Owce służyły głównie za dostarczycieli wełny i skór, użytkowanych na posłanie oraz elementy stroju zimowego (podbicie *dełi*); mleko owiec służyło przede wszystkim do wyrobu serów. Mięso baranie stanowiło potrawę ulubioną i najbardziej rozpowszechnioną. Wysuszone żołądki jagniąt używano na woreczki do tłuszczu, tabaki itp. Z hodowlą kóz nie łączył się żaden sprzęt. Wykorzystywano je przede wszystkim jako dostarczycielki mleka oraz mięsa, nadto skubano puch kozi. Podobnie z hodowlą bydła rogatego nie wiążą się żadne specjalne przedmioty kultury materialnej. Bydło rogate dostarczało mięsa, mleka i skór. Skóry poddawano tylko nieznacznej obróbce, wysuszone służyły za worki do fermentacji kumysu, nadto sporządzano z nich juki, torby, rzemienie, woreczki itp. Płaty skór bydłowych służyły w okresie zimowym do uszczelniania wewnętrznych ścian jurty. Na tle tak charakterystycznego minimum przedmiotów związanych z samymi zabiegami hodowlanymi wyróżnia się w tradycyjnej kulturze pasterskiej Mongołów szczególna troska o wielbłąda. Zwierzę to stanowiło znikomy procent w ogólnej strukturze stada. Młode sztuki trzymane były po urodzeniu przez okres około 2 tygodni w jurcie, przy czym jurtę taką znaczone na zewnątrz kawałkiem czerwonego materiału, podobnie jak w przypadku urodzenia dziecka. Wielbłądziątku zawieszano na szyji amulety (jedyne zanotowane, choć na pewno nie jedyny magiczny zabieg hodowlany), a w momencie wypuszczenia z jurty okrywano derką. Dorosłe sztuki używane były do przenoszenia mienia pasterzy, z czym łączy się szczególnie rodzaj zaprzęgu, pozwalający temu zwierzęciu przenosić ciężary do 200 kg. Wiąże się z tym sposobem transportu również cały zestaw juków, skrzyń i koszy. W związku z użyciem wielbłąda do jazdy wierzchem produkowano specjalny rodzaj siodła. Najważniejszy produkt dostarczany przez wielbłąda to sierść, służąca przede wszystkim do wyrobu wołoku oraz

przeznaczana na sprzedaż. Nadto spożywano również mleko wielbłądzie, a nawet sporządzano z niego kumys. Spożywano także mięso wielbłądów. Ekskrementy zwierzęce (*argał*) zbierane były w stepie, do czego służyły plecione kosze i drewniane widły. *Argał* gromadzono następnie w jurcie w drewnianych skrzyniach wokół paleniska, a jego zapasy w workach lub koszach ustawiano bądź na zewnątrz jurty, bądź w sąsiedniej jurcie zwanej gospodarczą. Z ubojem zwierząt łączył się również osobny zestaw narzędzi (różnego rodzaju noże).

Wśród wszystkich grup mongolskich rozpowszechnione było zbieractwo roślin (w niektórych okolicach bulw). Miało to jednakże znaczenie marginalne, np. w doraźnej potrzebie zbierano garść dzikiego szczypiorku używanego na przyprawę do mięsa. Jedynie lamowie-lekarze w ośrodkach klasztornych gromadzili wiele gatunków ziół do celów leczniczych czy kultowych. Wśród aratów natomiast nie rozwinęły się żadne formy inwentarza materialnego związanego ze zbieractwem.

Polowanie miało poważniejsze znaczenie gospodarcze i było zajęciem wykonywanym powszechnie przez mężczyzn w ciągu prawie całego roku. Polowano głównie na susły stepowe i antylopy, lisy, wilki, górskie barany. Zwierzęta te dostarczały mięsa, tłuszczu i skór, wykorzystywanych do sporządzania odzieży czy sprzedawanych, a cennym przedmiotem handlu były też na terenach gobijsko-ałtajskich rogi antylopy-suhaka. Do polowania służyły wykonywane przez samych Mongołów łuki i strzały o żelaznych grotach, a w czasach nowszych broń palna pochodząca z importu.

Poza grupą Darchatów Mongołowie nie zajmowali się rybołówstwem, podobnie jak (z wyjątkiem grupy Derbetów) nie trudnili się rolnictwem. Jak sądzić można, z faktem uprawiania rolnictwa wiąże się specjalizacja Derbetów w zakresie obróbki kamieni żarnowych.

Podstawowymi surowcami dostępnymi dla wszystkich Mongołów były skóry, sierść i wełna, kość, w bardziej ograniczonym zakresie z uwagi na warunki przyrodnicze — glina, pewne gatunki trawy i łyko oraz drzewo i żelazo.

Najprostsze formy obróbki skóry polegające na czyszczeniu i suszeniu stosowane były przez wszystkie rodziny, natomiast nie rozwinęło się tu garbarstwo *sensu stricto*. Ze skór wykonywano uprzęż, rzemienie, juki i torby do transportu. Ze skór i niektórych wnętrzności zwierząt — jak żołądki, kiszki — sporządzano też różnego rodzaju i wielkości mieszki i worki do przechowywania wody, mleka i różnych produktów żywnościowych, tabaki itp. Większymi skórami pokrywano podłogi, a na nich układano futra służące za posłanie. Płatami skór uszczelniano jurty na okres zimy. Skórami jagniąt* podbijano zwłaszcza odzież na okres zimowy. Najpowszechniejszym sposobem użytkowania wełny było wytwa-

Ryc. 7. Wiązanie deli pasem, somon Bajan

Fot. J. Olędzki 1966

rzanie wojłoku z wełny wielbłądziej. Na tym kończy się właściwie przeróbka tego surowca ani bowiem przędzenie, ani tkactwo nie było znane. Tak cenny produkt, jak puch kozi, był sprzedawany, podobnie wełna owiec. Z końskiego włosia — jak już wyżej powiedzieliśmy — splatano powrozy; kości i róg nie były przedmiotem obróbki samych pasterzy. Natomiast rzemieślnicy-specjaliści wykonywali z kości importowanych (kość słoniowa) wysoko cenione przedmioty sztuki, ozdoby, przedmioty kultu. Wyroby z drzewa obficie występujące w jurtach, nawet na terenach zupełnie pozbawionych lasu, jak gobijskie, wykonywane były przez specjalistów, którzy nawet jeśli rekrutowali się spośród ludności pasterkiej, to sami już się pasterstwem nie zajmowali. Dotyczy to zwłaszcza

wyrobów z drzewa nabijanych srebrem lub innym metalem (sidła), ozdobnych skrzyń na odzież, drewnianych elementów konstrukcyjnych jurty, dwukółek (telegi). Do przedmiotów, które mogły być wykonywane przez samych pasterzy, choć bywały również nabywane, zaliczyć można proste skrzynie na argał, drewniane naczynia różnej wielkości na mleko i wodę, szafliki i miski na mięso, drewniane miseczki, łyżki, drewniane podstawki do suszenia sera.

Zajęciem zdecydowanie specjalistycznym była obróbka metali. Trudnili się tym wyłącznie prawie rzemieślnicy niemongolskiego pochodzenia. Kowale, którzy rekrutowali się spośród niektórych tylko grup mongolskich, wytwarzali przedmioty metalowe, przy czym najpowszechniejsze są urządzenia paleniskowe spotykane w każdej jurcie, krzesiwa, kotły do gotowania umieszczane wprost nad ogniem, noże, groty do strzał, sztylety.

Odzież wykonywana była przede wszystkim z materiałów importowanych głównie z Chin, a począwszy od drugiej połowy XIX w. także z Rosji. Na strój codzienny przeznaczano materiał chiński, zwany „terlik”, na strój odświętny — jedwab. Rosyjski import to przede wszystkim materiały bawełniane. Natomiast odzież zimowa w większym stopniu oparta była na surowcach lokalnych, np. szuby z owczych skór, obuwie z wójłoka czy ze skóry z wójłokową podeszwą.

W każdej jurcie znajdowały się przedmioty szczególnie cenne, nabywane w przyklasztornych ośrodkach rzemieślniczych lub u wędrownych lamów czy handlarzy. Na pierwszym miejscu wymienić można ołtarzyki z posążkami Buddy w jurtach, księgi święte, naczynia sakralne, sprzęty i naczynia używane podczas szczególnych uroczystości, jak obrzędy narodzinowe czy weselne. Są to przedmioty metalowe, porcelanowe, fajansowe, ponadto cenne ozdoby stroju, np. przystrój głowy u kobiet wykonany z metalu i zdobiony szlachetnymi i półszlachetnymi kamieniami, tabakierki, pochwy na sztylety, krzesiwa, naczynia srebrne, takie jak miseczki do kumysu, konwie do kumysu, miski itp.

Powyższy przegląd inwentarza materialnego pasterzy mongolskich pozwala wydzielić trzy grupy przedmiotów z uwagi na pochodzenie surowca i osobę producenta:

1. Przedmioty wykonywane z surowców lokalnych przez samych pasterzy: pokrycie jurty, posłanie, juki i powrozy, skórzane wory i woreczki, elementy uprzęży.
2. Wyroby wytwarzane najczęściej w rzemieślniczych ośrodkach lokalnych bądź przez pasterzy, ale z surowca pozalokalnego: szkielet jurty, naczynia i przybory do gotowania i jedzenia, odzież i buty.
3. Przedmioty produkcji wysoko wyspecjalizowanej: głównie przedmioty sztuki i kultu oraz ozdoby.

Przegląd ten wskazuje na to, że pasterz mongolski wykorzystywał wyłącznie prawie surowce lokalne, i to w ograniczonym zakresie i stopniu, o czym dobitnie świadczy brak rozwiniętych technik garbarskich czy brak tkactwa.

Nasuwa się pytanie, czy jest to cecha charakterystyczna dla kultur pasterskich w ogóle, czy też specyficzna dla pasterzy mongolskich. Aby odpowiedzieć na to pytanie, należałoby zestawzić znane społeczności pasterskie ze względu na stosunek zajęć pasterskich do innego typu zajęć, przyjmując założenie, że środowisko geograficzne i rodzaj hodowanych zwierząt wyznaczają skalę możliwości rozwiązań kulturowych. Jednakże istnienie takiej samej skali możliwości nie przesądza o konkretnych rozwiązaniach. Znamiennym przykładem tego są cztery grupy pasterskie Afryki zachodniej sąsiadujące ze sobą i stykające się nawet na trasach wędrówek. Otóż Tuaregowie i Buzu mają namioty ze skóry bydłęcej, Tubu budują obszerne przenośne kwadratowe schronienia ze starannie plecionych mat słomianych,

Ryc. 8. Wyroby srebrników Urgan (Ułan Bator)

a — krzesiwo pasterza; b — krzesiwo i sztylet feudała

Fot. J. Ołędzki 1966

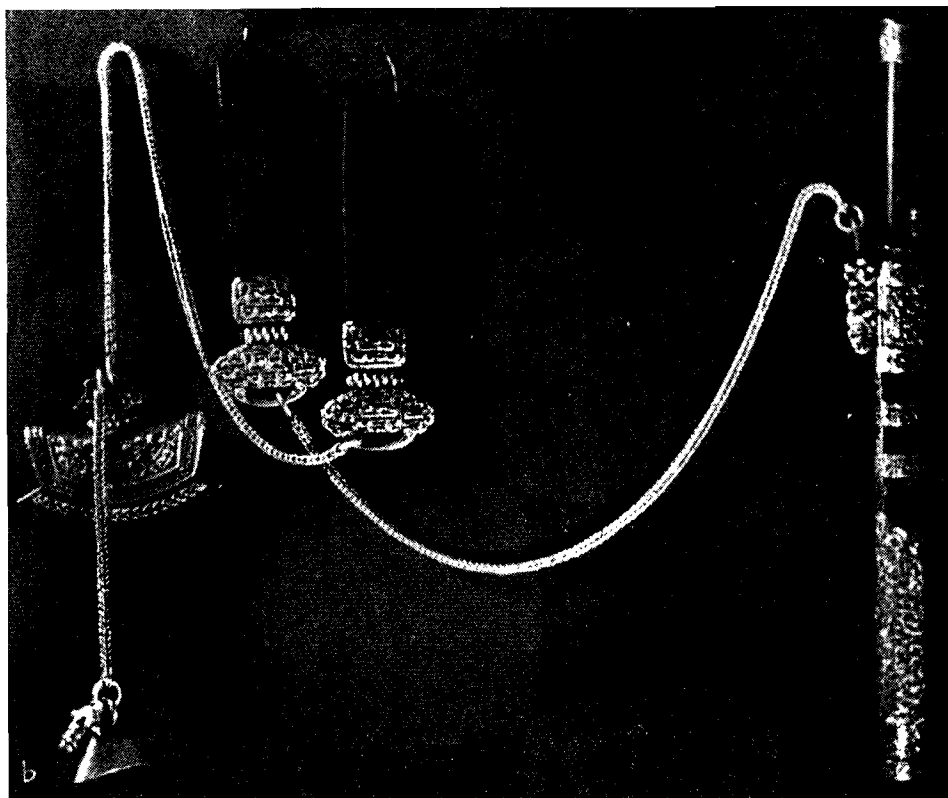
natomiast Fulani Bororo na miejscach postoju wykonują niskie szalasy z gałęzi i traw nie chroniące nawet w pełni przed promieniami słonecznymi¹⁴.

Przegląd różnych rozwiązań w znanych nam kulturach pasterskich prezentuje załączone zestawienie (tab. 1)¹⁵. Tabela ta wskazuje na fakt

¹⁴ Dupire, *op. cit.*, s. 50, 54.

¹⁵ Por. zwłaszcza pozycje: E. E. Evans, *Pritchard The Neur*, Oxford 1940; F. Barth, *Nomads of South Persia*, Oslo—London 1961; I. M. Lewis, *A Pastoral Democracy*, Oxford 1961; Dupire, *op. cit.*, G. Gjessing, *Changing Lapps: a study in culture relations in Northernmost Norway*, Oslo—Londyn 1954; E. Manker, *The nomadism of the Swedish Mountain Lapps*, Stockholm 1953;

wielkiej różnorodności społeczności pasterskich świata ze względu na stosunek zajęć pasterskich do pozapasterskich, a w związku z tym roli wymiany. Można by te społeczności porządkować wedle skali, której bieguny stanowiłyby z jednej strony sytuacje, gdzie pasterstwo jest zajęciem wyłącznym i zachodzi stała potrzeba uzupełniania inwentarza

kulturowego wytworami innych grup (Fulani Bororo), z drugiej — gdzie zajęcia pasterskie są uzupełniane i równoważone elementami rolnictwa i rzemiosła (Nuerowie). Przedstawiona przez nas próba klasyfikacyjna ma charakter opisowy i jest ograniczona rodzajem zastanych publikacji. Wydaje się jednak, że gdyby studia nad kulturami pasterskimi doprowadziły do odpowiednio precyzyjnego ustalenia zjawisk wskaźnikowych mierzalnych, można by w przyszłości podjąć próbę ich skalowania. Jednakże nawet w obecnym stanie wiedzy można tradycyjną kulturę pasterską Mongołów lokować mniej więcej pośrodku takiej skali.

J. Maciejewska, *Akulturacyja w gospodarce i życiu Lapończyków*, „Etnografia Polska”, t. 7: 1963, s. 397—424.

II. SYSTEM POTRZEB A INWENTARZ KULTURY MATERIALNEJ

Stwierdzenia, że inwentarz kulturowy jest odpowiedzią na istniejący system potrzeb danej społeczności, nie można traktować zbyt dosłownie. Jeśli bowiem system potrzeb rozumieć szeroko, tj. jako uświadomione aspiracje: bezpośrednio konsumpcyjne, społeczno-gospodarcze, towarzyskie czy wreszcie duchowe, to w różnych okresach historycznych i środowiskach społecznych stwierdzić możemy rozbieżność pomiędzy systemem potrzeb a inwentarzem kulturowym. Ma to miejsce zwłaszcza w przypadku społeczności podlegających radykalnym przemianom. Najczęściej wówczas aspiracje przerastają środki ich zaspokajania. W przypadkach szczególnych notujemy jednak zjawiska odwrotne, gdzie stojące do dyspozycji środki materialne przerastają istniejący system potrzeb. Natomiast społeczności stabilne charakteryzują się na ogół względną równowagą pomiędzy potrzebami a środkami ich zaspokajania ¹⁶.

Takim stabilnym społeczeństwem była niewątpliwie Mongolia jeszcze w połowie XIX w. Zachwianie równowagi pomiędzy potrzebami a środkami ich zaspokajania nastąpiło najpierw w warstwie książąt i dworzan na skutek rozbudzenia aspiracji konsumpcyjnych wyższego rzędu. Natomiast wśród ludności arackiej utrzymywała się ona znacznie dłużej. Jak przedstawiał się system potrzeb społeczności pasterskiej końca XIX w.?

Próbując odpowiedzieć na to pytanie posłużymy się ujęciem modelowym. W oparciu o materiał historyczny spróbujemy odtworzyć w kategoriach ogólnych — typologicznych podstawowe cechy tradycyjnej kultury pasterskiej Mongołów i wynikające stąd implikacje inwentarza materialnego. Procesy współczesnych przemian potraktujemy również w kategoriach ogólnych: jako kierunki przeobrażeń, jako tendencje rozwojowe. Obserwowana w badaniach terenowych współczesna rzeczywistość mongolska stanowi splot elementów tradycyjnych z takimi, które skłonni jesteśmy kwalifikować jako „nowoczesne”, oraz elementów o wyraźnie przejściowym charakterze.

W tradycyjnym systemie potrzeb społeczności mongolskiej uderza przede wszystkim minimalizm potrzeb alimentacyjnych. Ukształtowały się one na miarę możliwości, jakie stwarzała jednostronna z natury rzeczy gospodarka pasterska. Spożywano więc przede wszystkim mleko i przetwory mleczne w postaci kilkunastu wyróżnianych przez pasterzy gatunków sera, nadto mięso i tłuszcz. W zakresie środków spożywczych import zajmował pozycję znikomą, obejmował jedynie ryż, proso i her-

¹⁶ Nie znaczy to, by wszystkie potrzeby takiej społeczności były z punktu widzenia racjonalnych normatywów w pełni zaspokojone, wręcz przeciwnie — oznaczać to może minimalizm potrzeb.

batę¹⁷. Z ograniczeniem pożywienia do produktów dostarczanych przez własną gospodarkę wiąże się też specyficzna rytmika zaspokajania tych potrzeb¹⁸. Sezon wiosenno-letni był okresem wyłącznego prawie pożywienia nabiałowego, zamykał go 6-tygodniowy „podokres” kumysu, kiedy to spożycie tego napoju przez dorosłą osobę sięgało 8 l na dobę. Mimo monotonii pożywienia okres ten nie był uważany za gorszy w cyklu rocznym — wręcz przeciwnie: odczuwany jako odświeżający. Tłumaczy się to tym, że kumys zyskał rangę napoju obrzędowego, wiązał się z sytuacjami społeczno-towarzyskimi, rytuałem, grami towarzyskimi i sportowymi¹⁹. Sezon jesienno-zimowy natomiast cechowała przewaga pożywienia mięsnego. Tej cykliczności pożywienia towarzyszyły interpretacje racjonalizujące w rodzaju takich, jak: jest to źródło siły, długiej młodości, sprawności fizycznej Mongołów itp. Dla ilustracji omawianych tu kwestii podajemy za I. M. Majskim roczne spożycie przeciętnej rodziny mongolskiej w 1918 r. Rodzina składająca się z 5 osób i posiadająca 15 koni, 15 sztuk bydła rogatego oraz około 100 baranów spożywała:

około 300 wiader mleka (autor nie przelicza ich na litry)
sery (ilość nieoszacowana)
10 baranów
1—2 sztuk bydła rogatego
1 konia

Spożycie produktów pochodzenia pozapasterskiego przedstawiało się następująco:

54 kostki herbaty
1,5 kg cukru
80 kg mąki
24 kg ryżu
200 kg prosa

Dodać tu jeszcze trzeba 7,5 kg tytoniu do palenia oraz 1 kg tabaki do wachania²⁰.

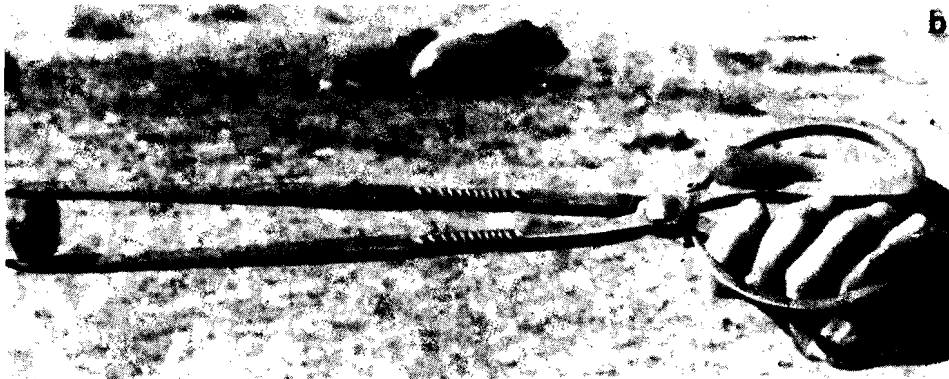
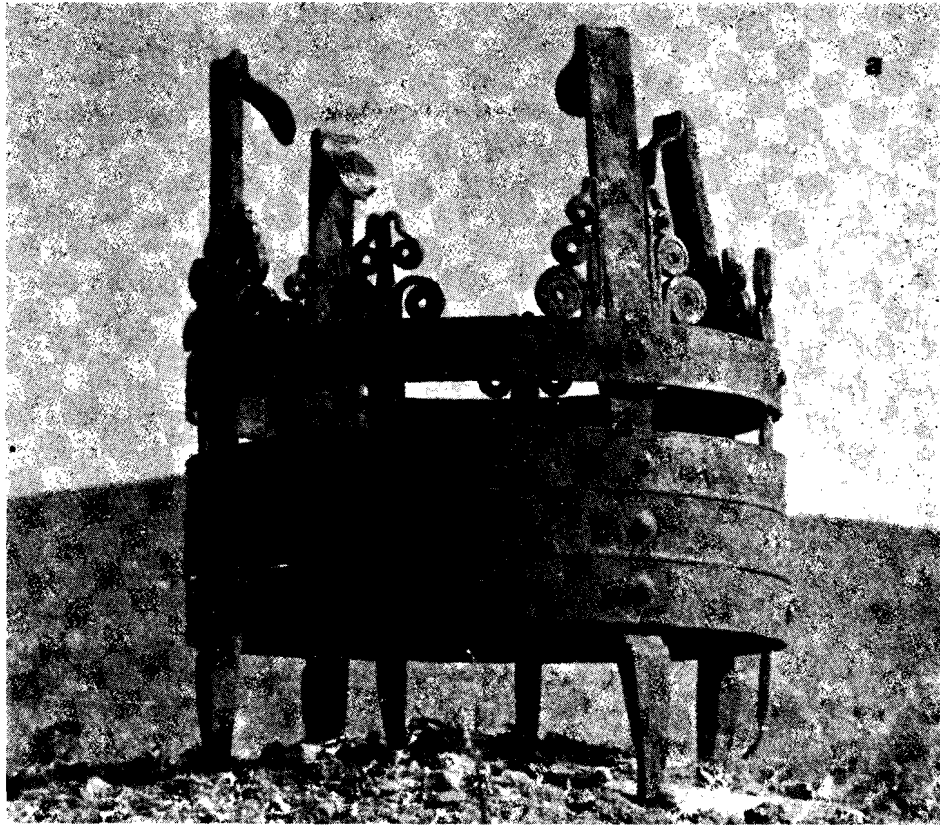
Znamienne ukształtował się tradycyjny system potrzeb w zakresie mieszkania. Z jurta łączyło się kilka podstawowych funkcji życia rodziny. A oto jak były one zaspokajane:

¹⁷ Por. I. M. Majski, *Sowremiennaja Mongolija*, Irkuck 1921, s. 182.

¹⁸ W tradycyjnej kulturze pasterskiej Mongołów sposoby konserwowania mięsa były prawie nie znane.

¹⁹ Dla przykładu koń-zwycięzca w wyścigu oblewany jest kumysem w dowód uznania; w trakcie gier towarzyskich kumys jest nagrodą dla zwycięzcy, przegrywający zaś wypić musi za karę wielkie jego ilości.

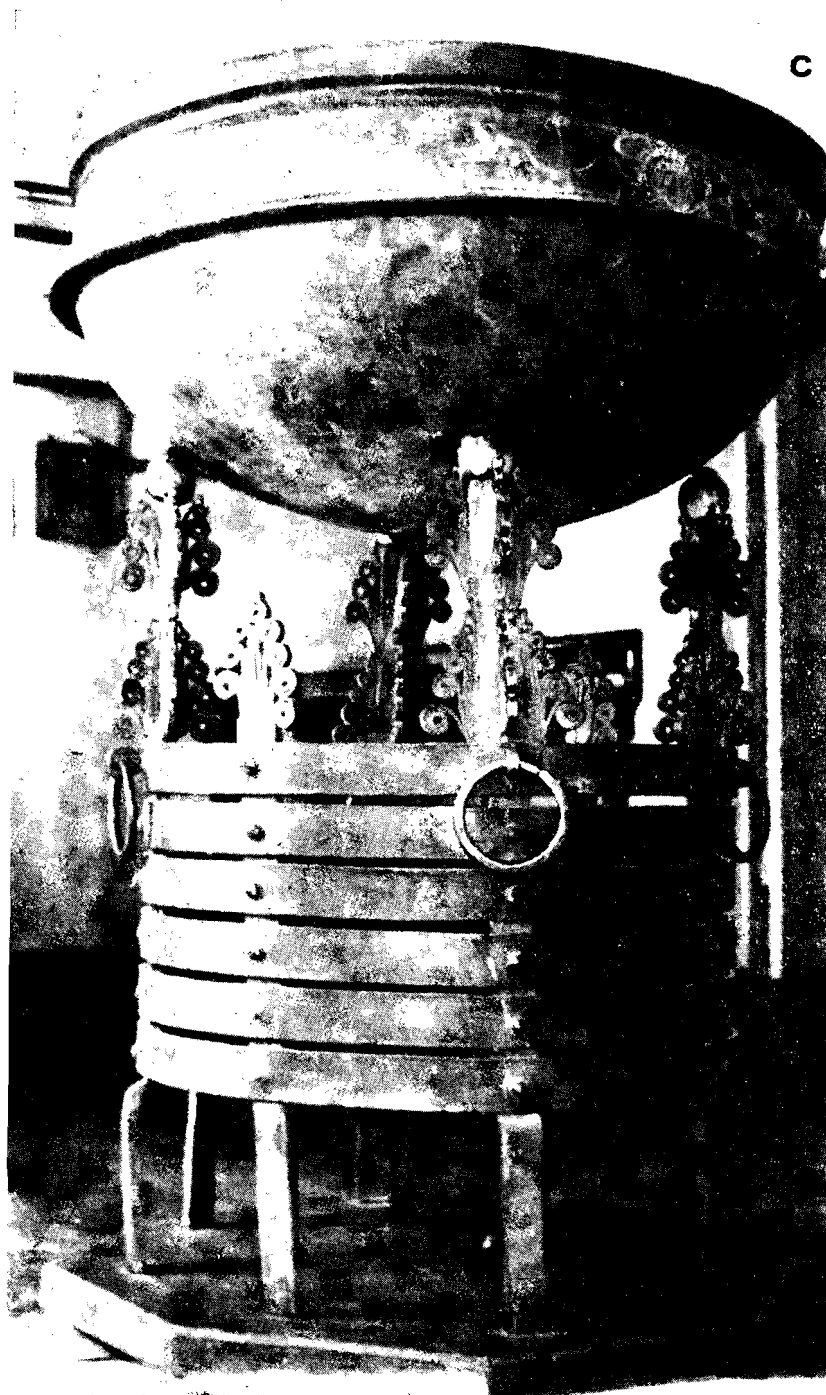
²⁰ Majski, *op. cit.*, aneks pt. *Itogi pieriepisa nasielenija i skota...*, s. 102.

Ryc. 9. Wytwórczość kowalska z XIX w.:

a — podstawa pod kocioł na palenisku w jurcie pasterskiej, somon Bajan; b — szczypce do ekskrementów zwierzęcych (używanych jako opał), somon Erdene-Dalaj; c — podstawa i kocioł użytkowane w klasztorach oraz siedliskach możnowładców, Muzeum Narodowe w Ułan Bator

Fot. J. Olędzki 1966

1. Najelementarniejsza funkcja, tj. ochrona człowieka przed warunkami środowiska geograficznego, znalazła tutaj wyraz zarówno w rozwiązaniach konstrukcyjnych jurty, jak i wewnętrznym jej urządzeniu. Z cech konstrukcyjnych jurty, wskazujących na optymalizację tego wytworu, podkreślić należy rozwiązanie w postaci ruchomych ścian pokrywanych płatami wojłoku, które można w zależności od pory roku podnosić dla dostępu powietrza bądź też opuszczać i uszczelniać w okresie chłódów. Dodać należy, że każda rodzina posiadała przynajmniej dwa komplety takich płatów wojłokowych i w zależności od pory roku jurta kryta była jedną lub kilkoma warstwami, co nie zmieniało jej wyglądu.

2. Słabiej natomiast — lub wręcz zupełnie — nie występowała funkcja jurty jako izolacji od otoczenia społecznego.

3. Interesująco przedstawia się funkcja jurty jako miejsca do przechowywania żywności, przygotowywania i spożywania posiłków, a więc tych czynności, które określa się ogólnie zajęciami gospodarstwa domowego. Prawie wszystkie wstępne zabiegi związane ze zdobywaniem środków żywności odbywały się poza obrębem jurty, na wolnej przestrzeni: udój, ubój zwierząt i oprawianie. W jurcie natomiast przygotowywano kumys, sporządzano sery, ćwiartowano mięso. W tradycyjnej kulturze pasterskiej zestaw środków żywnościowych, przechowywanych na dłuższe okresy, był bardzo ubogi. Ograniczał się do kilku kostek herbaty, niewielkiej ilości ryżu i prosa, a spośród produktów własnej hodowli — do serów suszonych na dachu jurty oraz do topionego tłuszczu. W ciągu dnia spożywano zazwyczaj tylko jeden ciepły posiłek, przy czym okres gotowania był bardzo krótki — około 20 minut — z uwagi na konieczność oszczędzania paliwa (*argału*). Charakterystycznym przykładem takiego posiłku jest *sutu-caj*, którego podstawę stanowiła herbata, do której wrzucano kawałki tłustej baraniny i zabelano mlekiem. Inną popularną potrawą była drobno posiekana baranina przyprawiana dzikim szczypiorkiem i zasypywana ryżem.

4. Z jurtą wiąże się również pewien zakres funkcji rekreacyjnych. Chodzi tu przede wszystkim o sen oraz odpoczynek typu czynnego, społecznego. Otóż mimo swej niewielkiej powierzchni (średnica jurty wynosiła 5—8 m) była ona zdolna pomieścić do snu 11 do 15 osób. W sytuacjach towarzysko-obrzędowych gromadziło się w niej nawet do 30 osób. Było to możliwe dzięki obowiązującym wzorom zachowania się w sytuacjach towarzyskich, a mianowicie zajmowaniu pozycji nieruchomych siedzących lub w półprzylegu wprost na podłodze. Za formę rekompensaty tego rodzaju odpoczynku uznać można jazdę konną w stepie, wyścigi konne, chwytanie koni na urzę.

5. W tradycyjnym inwentarzu kulturowym jurty funkcje higieniczne

były bardzo słabo zaznaczone. Dobitnym tego przykładem był brak odrębnego naczynia do mycia oraz naczyń do prania. Można by się istnienia tej funkcji dopatrzeć jedynie w rozbudowanym sprzęcie schowkowym na odzież, naczynia i nakrycia.

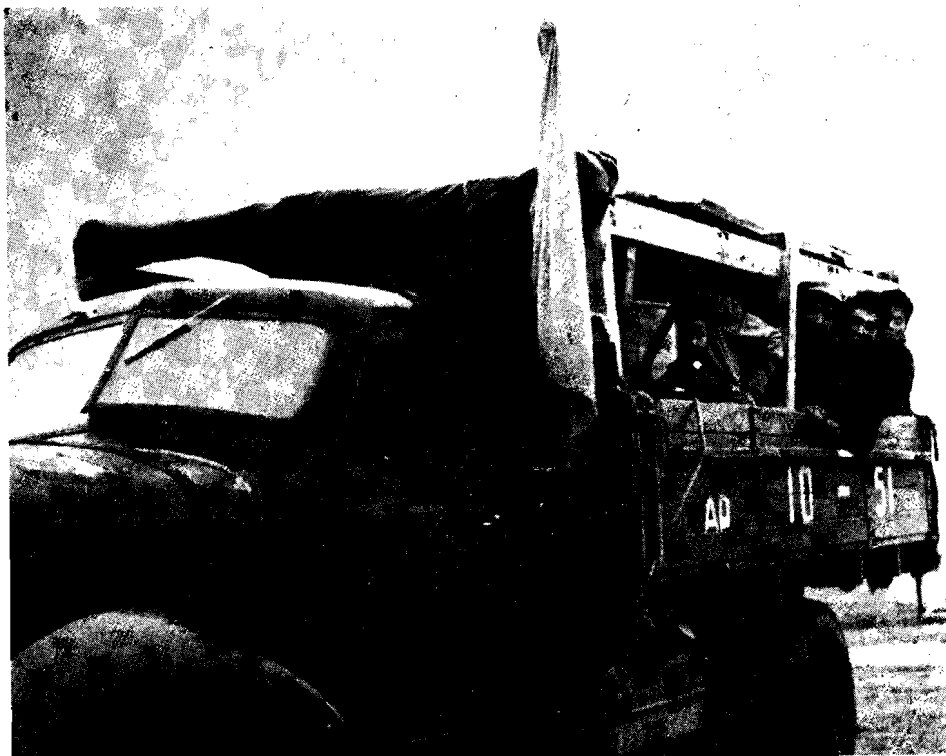
6. Jurta była również miejscem służącym do wykonywania szeroko rozumianych prac wytwórczych, przy czym — rzecz charakterystyczna — nie związanych z podstawowym zajęciem gospodarczym, czyli pasterstwem, lub związanych z nim tylko pośrednio. Poza krótkim okresem przechowywania młodych wielbłądów w jurcie oraz sporadycznymi przypadkami udzielania schronienia jagniętom, żadne zabiegi hodowlane nie odbywały się w jurcie. Wykonywano tu natomiast juki, powrozy, szyto wory na kumys czy wodę. W jurcie mieściły się również urządzenia i sprzęty rzemieślnicze. Tu szyto odzież, sporządzano obuwie. Natomiast tak ważne i powszechne zajęcie, jak wytwarzanie wołoku, odbywało się na otwartej przestrzeni.

7. Z jurty wiąza się też bardzo istotne w tej kulturze funkcje społeczno-towarzyskie. Powiedzieliśmy już, że sytuacje społeczno-obrzędowe gromadziły w jednej jurcie większą liczbę osób, przy czym posługiwano się szczególnymi sprzętami nie używanymi na co dzień, jak wielkie wazy na kumys, ozdobne naczynia do picia kumysu lub *archi*. Jest rzeczą charakterystyczną, że przedmioty te, cechujące się częstokroć wysokimi walorami artystycznymi, nie były na co dzień w jurcie ekspozowane, lecz wręcz przeciwnie — kryte w sprzętach schowkowych.

Na tle minimalizmu potrzeb alimentacyjnych uderza silnie rozbudowana sfera potrzeb społeczno-towarzyskich, co tłumaczy się warunkami rozproszenia przestrzennego i potrzebą akcentowania więzi społecznej. W celu odwiedzenia krewnego pokonywano nieraz przestrzenie wymagające dwu lub trzech dni jazdy konnej przynosząc do jurty podarki w postaci obowiązującego symbolicznego *chadaka*, tj. szarfy niebieskiego jedwabiu, a nadto cenne naczynia, figurki kultowe, księgi, obrazy.

Potrzeby społeczno-towarzyskie zaspokajane były również poza obrębem jurty, czego przykładem lokalne *nadaamy*, tj. gry sportowe, na które składały się zapasy, wyścigi konne i strzelanie z łuku. Z takimi sytuacjami łączył się też szczególny inwentarz kulturowy, jak np. wielkich rozmiarów szafirowe namioty rozbijane w stepie, mające informować i zapraszać przejeżdżających aratów do udziału w uroczystościach. Wewnątrz takiego namiotu ustawiano ogromne wazy fajansowe czy metalowe pełne kumysu, instrumenty muzyczne, kości do gry.

8. Jurta — podobnie jak każde mieszkanie — pełniła też funkcje kultowo-estetyczne. Na wprost wejścia na skrzyniach umieszczano ołtarz. Główne jego elementy to kapliczka z figurami i obrazkami,

Ryc. 10. Objazdowy zespół teatralny z Cecerlegu

Fot. J. Ołędzki 1966

księgi święte, naczynia do hauryspicji z wnętrznościami zwierząt oraz naczynia do palenia ognia. W tradycyjnym wystroju wnętrza jurty brak zupełnie przedmiotów służących wyłącznie za ozdoby. Szeroko rozwinęło się natomiast zdobnictwo przedmiotów użytkowych. Należały do nich chodniki wojłokowe, tkaniny z aplikacjami do pokrycia ścian, malatury na meblach.

Odzież (*deli*) nieodróżnicowaną w kroju na męską i kobiecą cechowała uderzająca wielofunkcyjność. Chroniła ona skutecznie człowieka przed zmianami temperatury. Przedłużone rękawy zastępowały zarękawki i rękawiczki. Szeroki jedwabny pas okręcany kilkakrotnie dzieli odzież na część dolną i górną i pozwala tę ostatnią wykorzystywać jako obszerny schowek na drobne przedmioty, dokumenty, jedzenie. W stroju męskim do pasa umocowywano sztylet i woreczek z tabaką. W czasie jazdy konnej szeroki pas podtrzymywał partię brzucha chroniąc przed wstrząsami. Zawinięcie pół *deli* wokół pasa umożliwiało swobodne poruszanie się. W czasie upałów zrzucano jeden z rękawów. Rozpięte

deli służyło również za okrycie w czasie snu. Na osobną uwagę zasługują wielokrotnie opisywane w literaturze buty. Sięgają one kolan i charakteryzują się wysoko do góry podwiniętą podeszwą, co nieśluszenie wiązane jest z lamaistycznym zakazem naruszania ziemi. Wydaje się bowiem, że tego rodzaju kształt buta tłumaczy się przystosowaniem do jazdy konnej. W razie upadku z konia but o takim kształcie łatwiej było oswobodzić ze strzemienia.

Funkcje prestiżowe odzieży przejawiały się w noszeniu odświętnego *deli*, u kobiet w takich ozdobach, jak nakrycie głowy, składające się z wyszukanego zespołu przedmiotów usztywniających fryzurę, a u mężczyzn w takich, jak sztylet, krzesiwo, fajka, tabakierka.

Tradycyjny inwentarz kultury materialnej charakteryzowało więc tak doskonale do warunków klimatycznych przystosowane urządzenie jak jurta, co jest jeszcze jednym przykładem szczególnej symbiozy pasterzy ze środowiskiem przyrodniczym. W zakresie urządzenia jurty i odzieży stwierdzamy ograniczony zasób wytworów przy jednoczesnym optymalnym ich wykorzystaniu. Na uwagę wreszcie zasługuje specyficzny inwentarz związany z potrzebami społeczno-towarzyskimi.

W rozważaniach nad tradycyjnym inwentarzem kultury materialnej ograniczyliśmy się do analizy środowiska *arata*-pasterza pomijając takie skupiska, jak ośrodki klasztorne czy miasta, które zasiedlone były głównie przez cudzoziemców. Natomiast w analizie współczesnych przeobrażeń inwentarza kulturowego *arata* nie sposób ograniczyć się do jurty czy jej otoczenia. W nowych warunkach ustrojowych bowiem powstały takie formy organizacji społecznej i odpowiadające im kształty skupień przestrzennych, które wiążą się bezpośrednio z działalnością gospodarczą i życiem *arata* wyznaczając w znacznym stopniu zakres i charakter inwentarza kulturowego jurty i jej otoczenia.

Dzisiejszy układ wzajemny pomiędzy systemem potrzeb a inwentarzem kultury materialnej *arata* jest rezultatem długiego, 40-letniego procesu przeobrażeń porewolucyjnych. Zmiany te nie dokonywały się synchronicznie we wszystkich dziedzinach kultury. Najwcześniej, bo już przed 1924 r., przeprowadzono zasadnicze zmiany ustrojowe w skali kraju, a jednocześnie kształtowano nowe władze lokalne i nowy podział administracyjny likwidując pozostałości dawnego podziału, opartego na systemie feudalnym²¹. Znacznie wolniej przebiegały procesy kolektywizacji i modernizacji gospodarki pasterskiej, a ostateczne rozwiązanie w postaci masowego współdzielczona przypada dopiero na koniec lat 50-tych. Natomiast już wcześniej, bo począwszy od lat 40-tych, rozwijano formy państwowej gospodarki rolnej oraz załazki przemysłu.

²¹ Kwestie te omawia obszernie Dynowski, *op. cit.*,

Charakterystyczną cechą aktualnego systemu społeczno-ekonomicznego Mongolii jest znaczny stopień funkcjonalnego powiązania pomiędzy strukturą administracyjną a gospodarczą kraju. Mongolia podzielona jest na 18 ajmaków, a w obrębie każdego z nich mieści się mniej więcej 18 somonów. Ajmak pełni w tej strukturze administracyjnej rolę odpowiadającą naszemu województwu, natomiast na szczeblu somonu następuje pełna identyfikacja organizacji administracyjnej z gospodarczą. Wyraża się to zarówno w tym, że terytorium somonu jest zarazem obszarem spółdzielni produkcyjnej lub gospodarstwa państwowego, jak i w tym, że przewodniczący somonu jest zarazem kierownikiem gospodarstwa. Natomiast w zakresie takich funkcji, które nazwać by można ogólnie zabezpieczeniami socjalnymi, wyodrębnić można w somonie dwa kanały inwestycyjne. Pierwszy z nich centralnie normowany i realizowany z budżetu państwowego określa niezbędne minimum dla każdego somonu, działa więc w kierunku wyrównania szans w warunkach bytowych ludności, drugi — zależny od stanu majątkowego konkretnego gospodarstwa — stanowi czynnik zróżnicowania w wyposażeniu materialnym poszczególnych somonów. Na ośrodek somonowy spojrzeć można z jednej strony jako na najniższego rzędu jednostkę w systemie zarządzania państwowego, a z drugiej jako na czynnik ogniskujący i kanalizujący inicjatywę aratów. Ten dwoisty charakter ośrodka somonowego powoduje, że właśnie na jego przykładzie najlepiej dadzą się prześledzić procesy współczesnych przemian kulturowych. Tu bowiem następuje konfrontacja założonego modelu ustrojowego z siłą tradycji, tu kształtują się formy kompromisu pomiędzy starym i nowym w kulturze współczesnego arata. Na przykładzie somonu i jego centrum najlepiej prześledzić też można tendencje przemian w inwentarzu materialnym²².

Rejestr zadań pełnionych przez ośrodki somonowe jest rozległy. Wśród wiodących funkcji podkreślić należy przede wszystkim:

- 1) kierowanie życiem gospodarczym somonu; 2) skupienie placówek usługowych zaspokajających różnego typu podstawowe potrzeby ludności; 3) rolę punktu nadawczego w systemie komunikacji i informacji; 4) skupianie okresowe znacznego odsetka rodzin koczowniczych, a w związku z tym kumulowanie mienia indywidualnego aratów.

Nie jest to rejestr kompletny, lecz obejmujący funkcje najistotniejsze z uwagi na interesujący nas problem inwentarza kulturowego.

Z rolą ośrodka somonowego jako centrum dyspozycyjnego życia gospodarczego wiążą się takie formy materialne, jak budynki zarządu

²² Funkcje ośrodków somonowych stanowią jeden z głównych tematów badawczych ekspedycji polskiej.

Ryc. 11. Przedszkole w somonie Charchorin

Fot. J. Olędzki 1966

gospodarstwa i magazyny mieszczące sprzęt gospodarski, budynki i magazyny związane z działalnością tzw. brygad produkcyjno-usługowych, budynki-hotele dla sezonowych pracowników gospodarstwa (zwłaszcza w państwowych gospodarstwach rolnych). Z istnieniem brygad produkcyjno-usługowych wiąże się nowy element zabudowy somonu — domki jedno- lub kilkurodzinne, w których na stałe zamieszkują rodziny pracowników tych brygad. W ośrodku somonowym mieszczą się też warsztaty naprawcze, cegielnie, elektrownie, piece do wypału węgla drzewnego, kuźnia, a w bardziej rozwiniętych ośrodkach — warsztaty ślusarsko-mechaniczne. W ośrodkach rolniczo-pasterskich, np. somon Charchorin, lokalizuje się czasem takie zakłady, jak młyny czy fabryki utylizacyjne²³.

Z rolą ośrodka usługowego w zakresie potrzeb bytowych i społecz-

²³ Zakłady utylizacyjne w Charchorinie przerabiają odpady hodowli na takie produkty, jak np. mączka kostna, tłuszcze przemysłowe itp.

nych łączą się żłobki, przedszkola, szkoły, internaty, łaźnie, kluby, sale kinowe, wreszcie bardzo charakterystyczne parki w centrum ośrodka somonowego z placami boiskowymi i figurami pięciu gatunków zwierząt hodowanych przez Mongołów, czasem także z pomnikiem lokalnego czy ogólnonarodowego bohatera. Tu mieści się również ośrodek zdrowia, izba porodowa, apteka, punkt szpitalny. Tu mają swoje stałe pomieszczenia sklepy, z których w okresie letniego rozproszenia ludności rozwozi się po stepie towary samochodami.

Rozległy jest zakres urządzeń związanych z funkcjami komunikacji i przekazywania informacji przez ośrodek somonowy. Najelementarniejszą postacią komunikacji, obejmującą zarówno sferę działań produkcyjnych, jak i usługi w rozległym zakresie, jest organizacja transportu samochodowego. Tabor samochodowy danego somonu wyznaczony jest zarówno typem jego działalności gospodarczej (silniejsze zapotrzebowanie na samochody ciężarowe przy przewadze rolnictwa), jak i liczbą ludności i stanem jej rozproszenia w okresie letnim. Minimum w tym zakresie to 3—4 wozy terenowe oraz tyleż samo samochodów ciężarowych. W okresie letnim samochody z centrum somonu wyruszają na objazd poszczególnych brygad i otarów, zabierają produkty hodowli, a rozwożą towary, przesyłki pocztowe, gazety, przywożą weterynarza czy felczera. Z ośrodka somonowego przekazywane są też treści oświatowe i ideologiczne oraz niezbędna informacja w kwestiach organizacyjno-porządkowych. Tu funkcjonuje radiowęzeł, kino, tu redaguje się broszurki czy niektóre teksty do gazetek ściennych dla tzw. czerwonych kącików (rodzaj świetlic) w brygadach. Tu mieszczą się czytelnie i kluby, w których odbywa się szkolenie, np. kursy gospodarstwa domowego czy szycia, prelekcje w sprawie pielęgnacji niemowląt itp. W ośrodku somonowym odbywają się też wszystkie większe uroczystości, jak mały *nadaam*, czy zakończenie roku gospodarczego lub święta o lokalnym znaczeniu, jak rocznica założenia spółdzielni.

Z omówionymi wyżej zadaniami ośrodka somonowego łączy się zabudowa stała na potrzeby zinstytucjonalizowanych form działalności gospodarczej i społecznej oraz sprzęt i urządzenia materialne typu nowoczesnego. Są to urządzenia nowe w tej kulturze, nie wyrosłe z lokalnych tradycji. Wprowadzenie ich do ośrodka somonowego było jednocześnie dla ludności arackiej pokazem nowych i „nowoczesnych” urządzeń materialnych, częstokroć przekraczających lokalny system potrzeb, jakkolwiek niewątpliwie stanowiących odpowiedź na system potrzeb społeczeństwa mongolskiego jako makrostruktury. Te nowe urządzenia materialne na równi z działalnością oświatową stanowiły czynnik przełamywania izolacji kultury mongolskiej, włączania jej w nurt cywilizacji przemysłowo-technicznej.

Zgoła odmiennie przedstawia się natomiast inwentarz kulturowy związany z rolą ośrodka somonowego jako okresowego, zimowego skupiska ludności arackiej. W zabudowie somonowej zaznacza się to odrębnymi dzielnicami, mieszczącymi małe drewniane budynki schowkowe, a na niektórych terenach budynki z gliny. Są one prywatną własnością poszczególnych rodzin arackich i służą do przechowywania inwentarza kulturowego aktualnie nie używanego, przede wszystkim elementów jurty, płatów wołokowych, sprzętów, takich jak łóżka, różnych surowców. Rodziny zatrudnione w centrum somonu zamieszkują w swych jurtach w ciągu całego roku obok składów, natomiast koczujący araci ustawiają je tutaj tylko na okres zimowy. W zimie w centrum skupia się około 70% ludności somonu, podczas gdy w okresie letnim tylko 25—35%²⁴. Z omawianą rolą ośrodka somonowego łączy się wyraźna kontynuacja tradycyjnego inwentarza kulturowego. Budynki drewniane w swojej konstrukcji i detalach nawiązują bądź do drewnianej zabudowy klasztornej, bądź do wzorów majmaczanów chińskich²⁵.

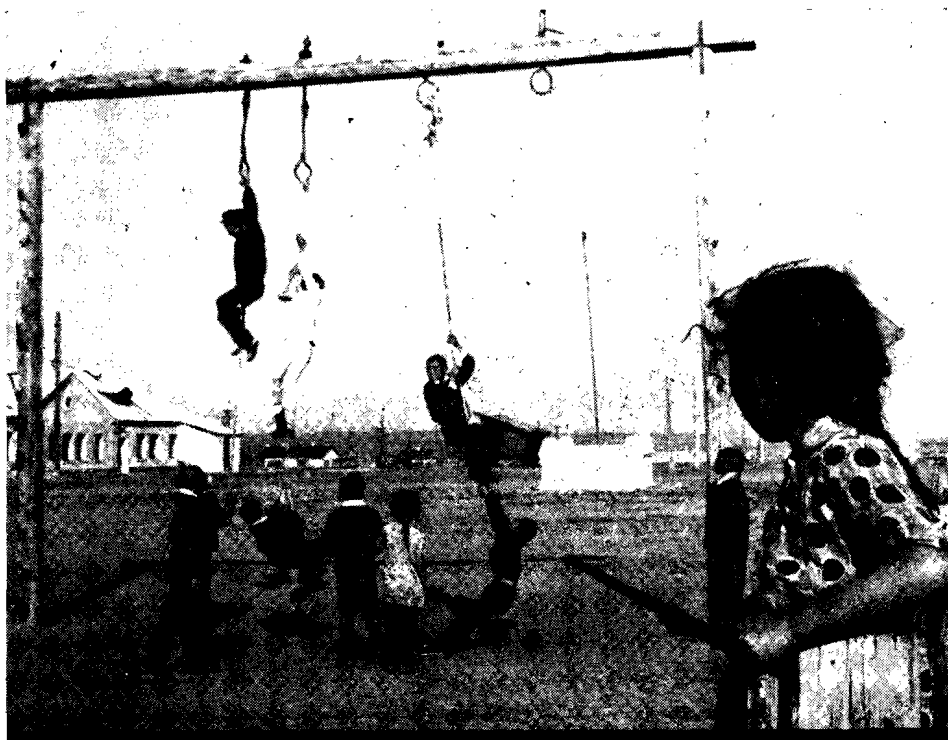
Dostęp przeciętnego arata do inwentarza kulturowego zgromadzonego w ośrodku somonowym kształtuje się dziś bardzo różnie w zależności od różnicowania zawodowego i pełnionych funkcji w organizacji gospodarczej. Inne jest doświadczenie produkcyjne członka brygady remontowej, inne arata-koczownika, który w centrum somonu przebywa jedynie w okresie zimowym, a wówczas również nie ma możliwości ani nie czuje potrzeby zaznajomienia się ze wszystkimi ośrodkami wytwórczymi i urządzeniami materialnymi ośrodka. Jest to zjawisko zasadniczo odmienne niż w kulturze tradycyjnej, kiedy to szerokie warstwy aratów miały w zasadzie dostęp do takiego samego inwentarza materialnego, a ich doświadczenie produkcyjne było podobne na wielkich obszarach całego kraju.

Jeszcze na szczeblu brygady wyróżnić można tę dwoistość inwentarza kulturowego i rolę czynnika zawodowego w kształtowaniu dostępu do niego. Natomiast już na szczeblu *otoru* analizę inwentarza kulturowego i jego przemian sprowadzić można do rozważań nad jurtą i jej najbliższym otoczeniem.

W otorach pasterskich uspołecznienie procesów produkcyjnych słabo zaznacza się w nowym inwentarzu kulturowym. Spotykamy się tu

²⁴ Dane z somonu Erdene Dałaj ajmaku środkowogobijskiego za rok 1964/1965 oraz z somonu Bajan ajmaku centralnego za rok 1965/1966. Materiały terenowe ekspedycji etnograficznej Zakładu Etnografii Powszechnej IHKM PAN w Warszawie, Archiwum Zakładu Etnografii Powszechnej IHKM PAN.

²⁵ Majmaczan (chiń) — miasto; tak nazywano dzielnice chińskie w miastach mongolskich, charakteryzujące się niskim budownictwem glinianym lub z niewypalanej cegły i grodzone murami z tego samego materiału.

Ryc. 12. Szkoła w somonie Bajan

Fot. J. Ołędzki 1963

natomiast ze zjawiskiem poszerzania tradycyjnego inwentarza kulturowego. Tworzy się np. w jednej z jurt kumysownię, przy czym proces fermentacji odbywa się w tradycyjnych workach skórzanych. Z racjonalizacją hodowli łączą się natomiast takie nowe urządzenia, jak zimowe schronienia dla zwierząt²⁶. Okresowo zespół otoru posługuje się też nowoczesnym sprzętem związanym z sianokosami. W zasadzie jednak inwentarz kulturowy otoru pasterskiego pozostaje tradycyjny. Jakie zmiany obserwować można współcześnie w jurcie i jej otoczeniu?

Przed wszystkim stwierdzić trzeba, że w nowym układzie społeczno-gospodarczym jurta stała się pomieszczeniem niezdolnym w sposób skuteczny jednoczyć szerokiego zakresu funkcji. Nadto następują istotne zmiany w jej urządzeniu przy zachowaniu jej właściwości konstruk-

²⁶ Schronienia zimowe są bardzo różne pod względem użytego materiału i formy w zależności od regionu kraju. Np. na północy buduje się je z drzewa w postaci grodzień z daszkami, natomiast na Gobi wykorzystuje się warunki naturalne i buduje w postaci półokręgów murki kamienne nie kryte z wierzchu.

Ryc. 13. Konie pasterzy przed domem towarowym w Ułan Bator

Fot. J. Olędzki 1963

cyjnych. Przypatrzmy się z kolei tendencjom zmian w poszczególnych — dawniej tak istotnych — funkcjach jurty.

1. Niezmieniona pozostaje funkcja jurty jako ochrony w warunkach klimatycznych.

2. Podczas gdy w tradycyjnej kulturze słabo lub wcale nie występowała funkcja jurty jako izolacji od otoczenia społecznego, to współcześnie w większych skupiskach centrów somonowych ludność zamieszkująca na stałe wprowadza takie elementy, jak grodzenie płotem drewnianym jurty i jej otoczenia, podobnie jak to ma miejsce w jurtach np. w mieście Ułan Bator²⁷.

3. Istotnym przeobrażeniem uległy funkcje jurty jako miejsca przechowywania, przygotowywania i spożywania posiłków. Trzeba tu stwierdzić, że zasadniczo odmiennie przedstawia się pod tym wzglę-

²⁷ Dzielnice jurt w Ułan Bator, w których rodziny zamieszkują stale w ciągu roku, wskazuje na tendencję do izolacji gospodarstwa domowego. Rodzina otacza jurtę wysokim gęstym płotem z drzewa, jurta jest zamykana itp.

dem jurta w centrum somonu, a inaczej jurta w stepie. W centrum somonu w rodzinach członków brygad produkcyjno-usługowych często — kroć rezygnuje się już dziś z przygotowywania ciepłego posiłku — dzieci spożywają go bowiem w przedszkolu czy szkole, rodzice — w stołówce. W przeważającej jednak masie aratów, zwłaszcza w rodzinach koczujących w stepie, mamy do czynienia nie z ograniczeniem czynności gospodarstwa domowego, lecz wręcz przeciwnie — ich rozbudowaniem. Niemniej i tu następują pewne charakterystyczne przemiany. Niektóre formy przetwórstwa nabiałowego zostają przeniesione z jurty do pomieszczeń spółdzielczych, a członkowie spółdzielni otrzymują odpowiednie produkty gotowe. Tak dzieje się np. w przypadku wyrobu kumysu czy niektórych gatunków sera. Podobnie rodziny spółdzielców otrzymują przydziały mięsa już oprawionego i poćwiartowanego. Natomiast samo przygotowanie posiłku i sposób jego spożywania zostały rozwinięte, z czym łączy się wprowadzenie wielu nowych naczyń, jak np. widelce, noże, łyżeczki, talerze, talerzyki, szklanki itp. wyroby fabryczne.

4. Bardzo charakterystyczne są przemiany funkcji rekreacyjnych jurty. Z jednej strony pewne sytuacje społeczno-obrzędowe zostały przeniesione z jurty do pomieszczeń tego typu, jak klub, świetlica czy czerwony kącik, z drugiej jednak można mówić o ich rozwoju, zwłaszcza jeśli rozpatrywać kwestię snu. Otóż powszechnie pojawiły się w jurtach łóżka metalowe produkcji czeskiej, a liczba ich coraz bardziej wzrasta. Pojawiają się też oddzielne łóżeczka dla dzieci.

5. Jako akcent zdecydowanie nowoczesny uznać należy pojawienie się w jurcie urządzeń związanych z myciem i praniem, powszechnych już dzisiaj.

6. Mimo wprowadzenia wielu nowych instytucji i form organizowania życia społeczno-towarzyskiego jurta nadal pozostaje miejscem tego rodzaju akcji, zwłaszcza gdy chodzi o święta rodzinne, takie jak obrzędy narodzinowe czy weselne. Rytuał np. obrzędów rodzinnych pozostał w zasadzie tradycyjny, wprowadza się natomiast pewne nowe akcenty, i to zarówno w treści narracji, jak i w składanych darach, używanych naczyniach itp. W czasie uroczystości narodzinowych w Charchorinie, które mieliśmy możliwość obserwować, składano noworodkowi obok tradycyjnych darów, jak *chadak* z monetami, także zabawki mechaniczne i przedmioty plastikowe²⁸.

7. Jurta pozostaje nadal miejscem pracy członków rodziny, jednakże zasadnicze procesy pracy coraz częściej odbywają się poza nią. Im

²⁸ Materiały z 1966 r. pochodzące z Charchorina ajmaku południowo-changajskiego, Archiwum Zakładu Etnografii Powszechnej IHKM PAN w Warszawie.

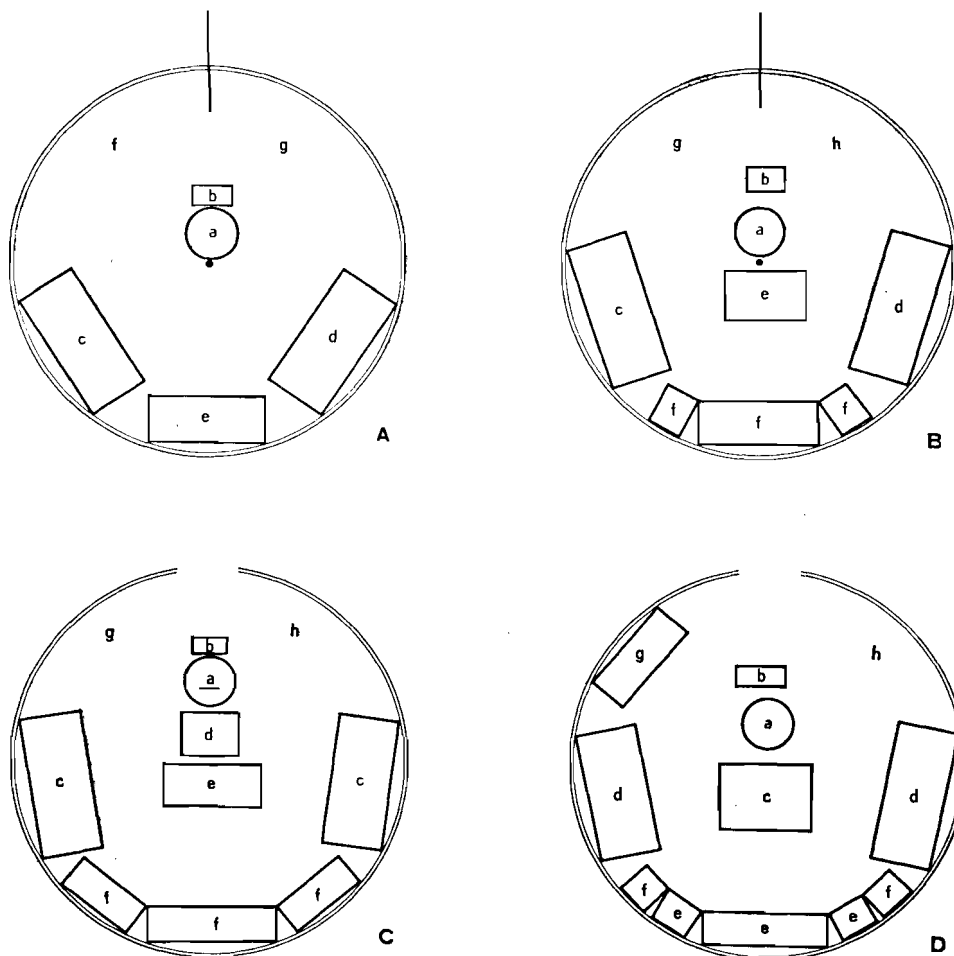
bardziej zmodernizowany jest dział produkcji, w którym zatrudniona jest głowa rodziny, tym mniej procesów wytwórczych odbywa się w samej jurcie. Jednakże nawet w jurtach aratów-koczowników trudniących się wyłącznie pasterstwem nie wykonuje się już dziś takich prac, jak np. skręcanie powrozów czy szycie butów. W urządzeniu jurty pojawiają się natomiast sprzęty związane z nauką szkolną dzieci — stoliki, a nawet biblioteczki czy etażerki.

8. Radykalnym przemianom uległy te miejsca w jurcie, które wiązały się z kultem. Na miejsce kultowe wprowadza się dzisiaj w jurtach obok odbiorników radiowych i przyborów toaletowych zestawy fotografii rodzinnych, eksponuje się cenne dokumenty, fotografie kosmonautów i wycinki z prasy ilustrowanej.

W kształtującym się obecnie nowym modelu potrzeb i sposobów ich zaspokajania wskazać trzeba następujące ogólne tendencje. Następuje silne rozbudzenie potrzeb alimentacyjnych zarówno na skutek akcji oświatowo-propagandowej w tym zakresie, jak i wzorów lansowanych przez miejscowe stołówki oraz podaż w sklepach somonowych. Poszerzenie zestawu środków alimentacyjnych polega przede wszystkim na wprowadzaniu pożywienia roślinnego, głównie roślin okopowych i jarzyn. Środki te uzyskiwane są zarówno drogą uprawy roli i uprawy ogrodowej danego gospodarstwa (każda rodzina spółdzielcy otrzymuje określony przydział roczny jarzyn), jak i drogą importu z krajów rolniczych. Z przekroczeniem barier własnego systemu gospodarczego w zdobywaniu środków spożywczych łączy się też zjawisko pewnego wyrównania pożywienia w ciągu całego roku, stałego krzyżowania pożywienia nabiałowego, mięsnego i roślinnego. Postulat racjonalnego żywienia realizowany jest względnie poprawnie w formach zinstytucjonalizowanych, takich jak żłobki, przedszkola, internaty, stołówki. Natomiast w jadłospisach przeciętnych rodzin koczowników nadal dominują jeszcze wzory tradycyjne. Dla przykładu podajemy poniżej roczne spożycie rodziny uchodzącej za nowoczesną w swym gospodarstwie domowym²⁹. Rodzina 5-osobowa zamieszkująca centrum somonu Erdene-Dałaj, posiadająca w indywidualnym użytkowaniu około 60 sztuk zwierząt, spożywała rocznie (rok 1964/1965):

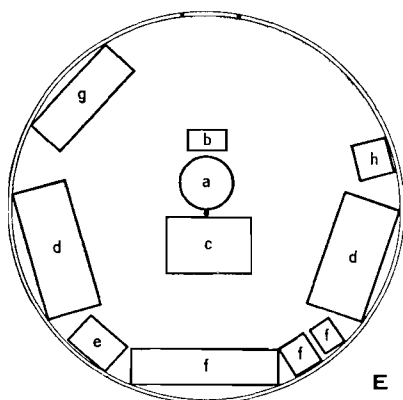
mleko łącznie z przetworami mlecznymi 4000—5000 l
15 baranów
około 120 kg mięsa wołowego
50 kostek herbaty
40 kg cukru

²⁹ Materiały terenowe z somonu Erdene Dałaj za rok 1964/1965, zebrane w roku 1965, Archiwum Zakładu Etnografii Powszechnej IHKM PAN w Warszawie.

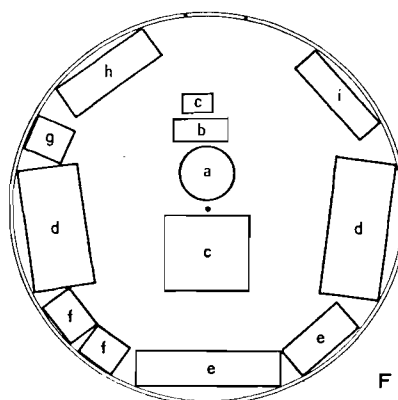

Ryc. 14. Przemiany funkcji jurty:

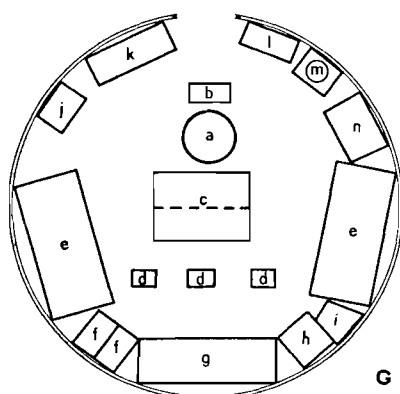
A — urządzenie jurty montowanej na terenie wypasu zwierząt (wzór tradycyjny występujący dziś sporadycznie), somon Bajan: a — piec, b — skrzynka na opał, c — łóżko żeńskiej części rodziny, d — łóżko męskiej części rodziny, e — skrzynie z mieniem rodziny, f — wolna część jurty użytkowana głównie przy sporządzaniu posiłków, g — wolna część jurty — miejsce okresowego przetrzymywania młodych zwierząt, sprzętów użytkowanych głównie przez mężczyzn (siodła); B — urządzenie jurty montowanej na terenie wypasu zwierząt (wzór tradycyjny występujący dziś stosunkowo często), somony Charchorin, Bajan, Erdene-Daľaj, Daszinczilen, Łun: a — piec, b — skrzynka na opał, c — łóżko żeńskiej części rodziny, d — łóżko męskiej części rodziny, e — skrzynia - stół, f — skrzynie do przechowywania mienia, g — wolna część jurty użytkowana głównie przy sporządzaniu posiłków, h — wolna część — miejsce składowania sprzętu pasterskiego; C — urządzenie jurty montowanej na terenie wypasu zwierząt i w centrum somonu (wzór tradycyjny występujący dziś powszechnie), somon Bajan, somon Charchorin i in.: a — piec, b — skrzynka na opał, c — łóżka z zasłonami, d — skrzynia na naczynia, e — skrzynia-stół, f — skrzynie do przechowywania mienia rodziny, g — część służąca pracom kuchennym, h — część służąca składowaniu sprzętu pasterskiego i zabiegom higienicznym; D — urządzenie jurty montowanej na terenie wypasu zwierząt i w centrum somonu (wzór współczesny), somon Bajan, somon Charchorin:

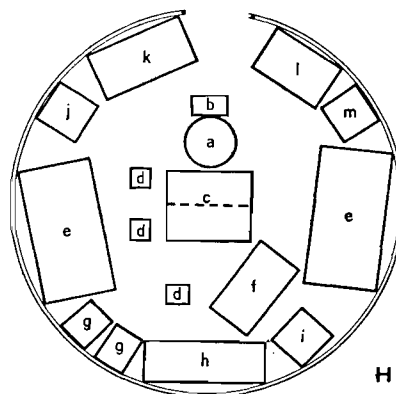
E

F

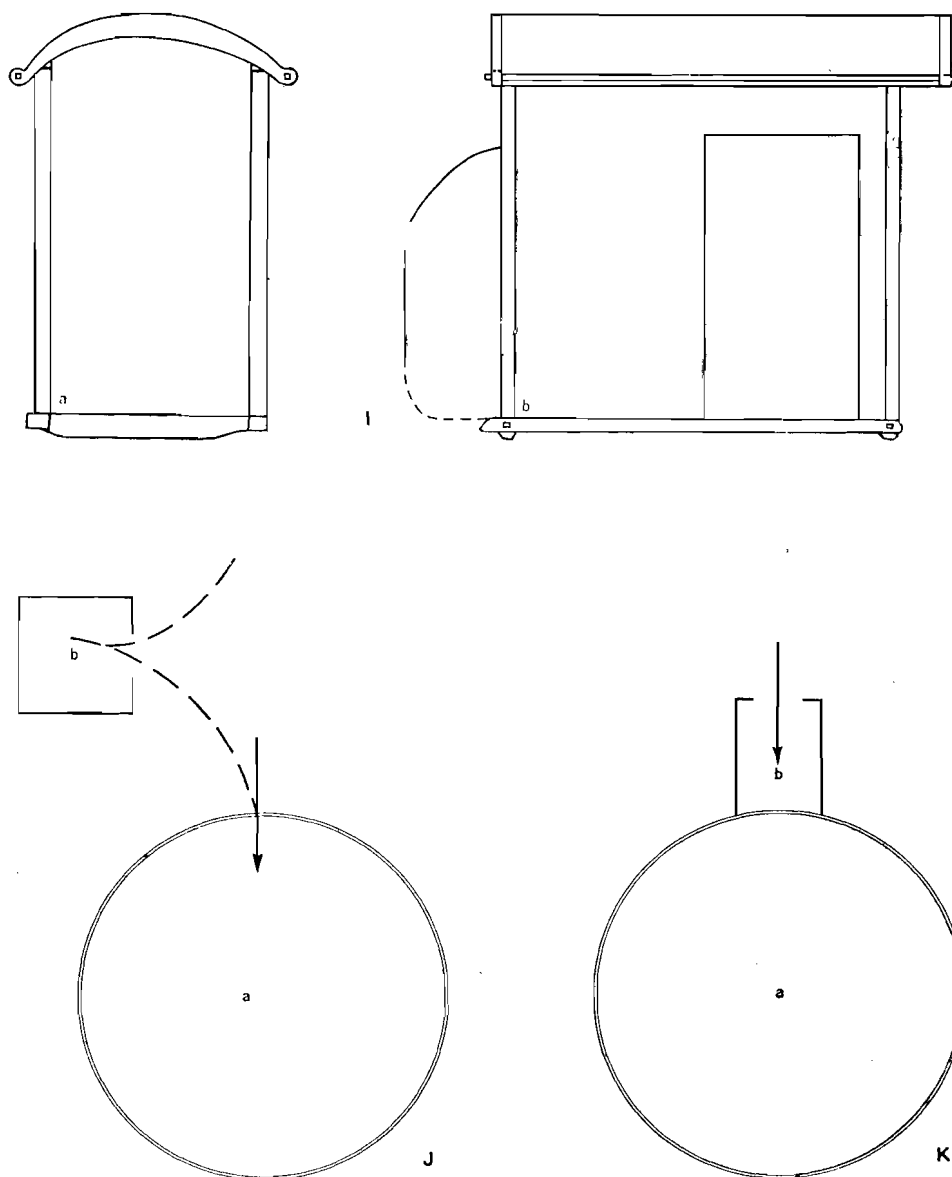

G

H

a — piec, b — skrzynka na opał, c — skrzynia-stół, d — łóżka metalowe z zasłonami, e — skrzynie z mieniem rodziny, f — walizki, etażerki z maszynami do szycia, z głośnikami radiowym, h — część wolna służąca głównie zabiegom higienicznym, g — półka lub szafa kuchenna; E — urządzenie jurty montowanej w zmiennych warunkach (wzór współczesny), somon Bajan, Łun, okolice Cecerlegu, Charchorin: a — piec, b — skrzynka na opał, c — skrzynia-stół, łóżka z zasłonami, e — skrzynie z mieniem rodziny, f — walizki, etażerki lub stoliki, g — półka lub szafa kuchenna, h — stolik użytkowany głównie przy zabiegach higienicznych (mycie, pranie, prasowanie); F — urządzenie jurty montowanej głównie w centrum somonu na stałe (wzór współczesny), Somon-Bajan, Charchorin i in.: a — piec, b — skrzynia na węgiel, c — skrzynka na tradycyjny rodzaj opału, d — łóżka z zasłonami, e — skrzynie z mieniem rodziny, f — walizki, stoliki itd., g — skrzynia z odzieżą żeńską, h — szafka kuchenna, i — szafka z przyborami toaletowymi, przedmiotami osobistymi użytkowymi przez mężczyzn; G — urządzenie jurty montowanej na stałe w centrum somonu, somon Charchorin, Bajan i in.: a — piec, b — skrzynia na opał, c — skrzynia-stół, d — stołki, e — łóżka z zasłonami, f — walizki, radio, maszyna do szycia, g — skrzynia-toaleta, h — pulpit do odrabiania lekcji, i — siodła, j — szafka na ubranie i przedmioty osobiste kobiety, k — szafa kuchenna, l — umywalnia, m — kocioł z wodą, n — szafa; H — urządzenie jurty miejskiej rodziny stolarza, Ulan Bator: a — piec, b — skrzynia na opał, c — skrzynia-stół, d — stołki, e — łóżka z zasłonami, f — łóżko dziecka, g — walizki i etażerka, h — skrzynia z ogólnym mieniem rodziny, i — walizki i radio, j — szafka kuchenna, k — stół kuchenny,

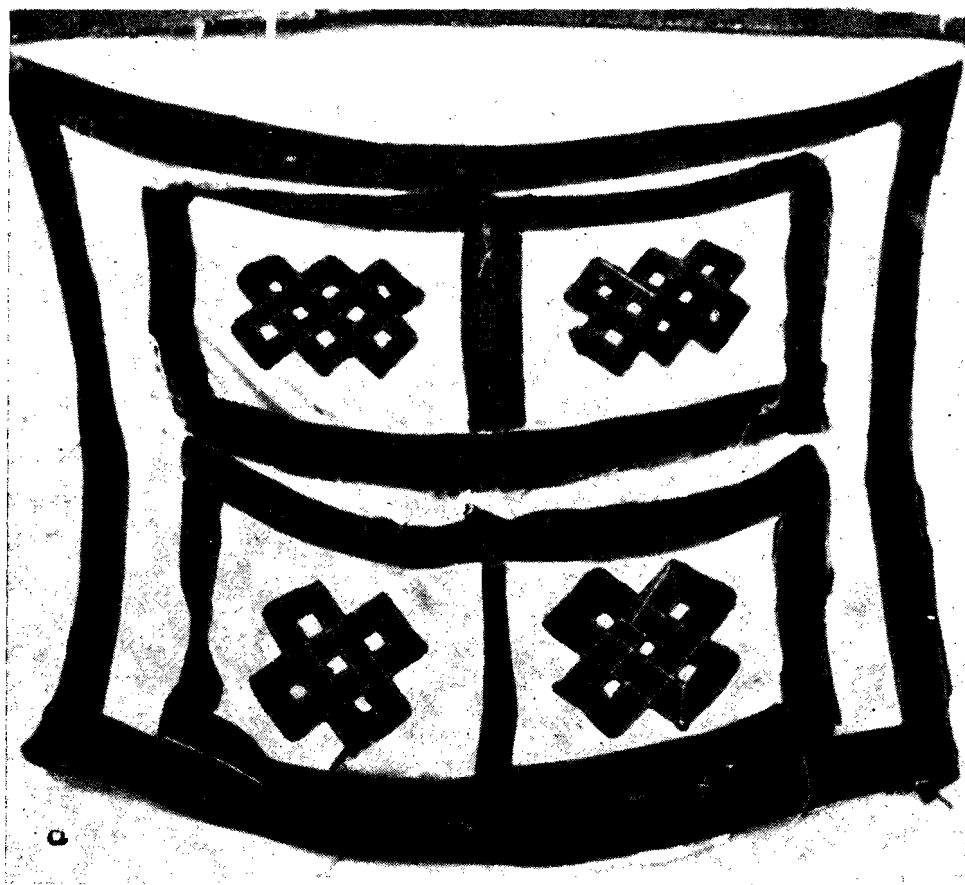
l — szafka z narzędziami stolarskimi, m — stolik-umywalnia; I — tradycyjna forma budy montowanej na dwukołowych wozach, wykorzystywana współcześnie jako dodatkowe pomieszczenie w pobliżu jurty, somon Bajan, Daszynczilen; J — dodatkowe pomieszczenia na zewnątrz jurty, somon Bajan, Ułan Bator: a — jurta, b — pomieszczenie przejmujące sprzęty i role związane z higieniczną funkcją mieszkania; K — dodatkowe pomieszczenie na zewnątrz jurty, somon Bajan, Ułan Bator: a — jurta, b — pomieszczenie przejmujące sprzęty i role związane z funkcjami spiżarnianymi mieszkania

Rys. J. Ołędzki

wyroby cukiernicze mniej więcej w ilości 30 kg
 mąka 70 kg
 makaron 35 kg
 ryż 40 kg
 kapusta 45 kg
 cebula 20 kg
 ziemniaki 35 kg
 brukiew 40 kg
 konserwy (mięsno-jarzynowe i rybno-jarzynowe) 10—15 puszek.

Jak wskazuje na to powyższy jadłospis, występuje tendencja do zachowania potraw tradycyjnych i uzupełnienie ich nowymi potrawami, nie stwierdza się natomiast wypierania potraw dawnych przez nowe.

Znamienne przemiany następują w dziedzinie odzieży. Tradycyjne *deli* utrzymuje się nadal w pełni żywotności, ale obok niego zamiennie te same osoby noszą strój europejski. Samo *deli* podlega też różnym modernizacjom, np. *deli* kobiece zostaje skrócone, podobnie jak rękawy, a zamiast szerokiego pasa jedwabnego pojawia się wąski pasek nylonowy. Zupełnemu zanikowi uległ usztywniający przystroj głowy kobiecej, a przy męskim *deli* na miejsce sztyletu czy krzesiwa pojawiają się takie przedmioty o znaczeniu prestiżowym, jak wieczne pióro zatykane pod szyją czy zegarek na ręce i europejski kapelusz na głowie. Sprzęt jurty zostaje pomnożony i zmieniony. Wywołane to jest nowymi aspiracjami w zakresie warunków bytowych, a realizowane dzięki stałym dochodom pieniężnym w spółdzielniach, łatwości nabywania sprzętów w miejscowych sklepach. Nie bez znaczenia jest też fakt, że w wielu somonach koczownicy przy przenoszeniu się z miejsca na miejsce korzystają już nie z wielbłąda, lecz spółdzielczej ciężarówki. Ogólnie rzecz biorąc następuje poszerzenie zasobu wytworów kultury materialnej, jakim dysponuje rodzina przy jednoczesnym obniżeniu stopnia wielofunkcyjności niektórych wytworów (np. zmodernizowane *deli* kobiece). Jeszcze raz podkreślić tu należy, że doświadczenie arata kształtuje się już dziś nie tylko w ramach posiadanych przez niego wytworów kultury materialnej w jurcie i jej obejściu, lecz także w stałym uczestniczeniu w urządzeniach materialnych będących własnością spółdzielczą czy gospodarstwa państwowego. Ten drugi nurt doświadczenia różnicuje się w zależności od wykonywanych funkcji produkcyjnych czy zawodowych. W miarę postępu procesów profesjonalizacji, społecznego podziału pracy — różnice te będą się potęgowały. Innym czynnikiem różnicującym inwentarz kulturowy jest osiadłość i zachowanie koczownictwa. Rodziny aratów stale zamieszkujących ośrodki somonowe mają z natury rzeczy możliwość operowania szerszym inwentarzem kultury materialnej na co dzień

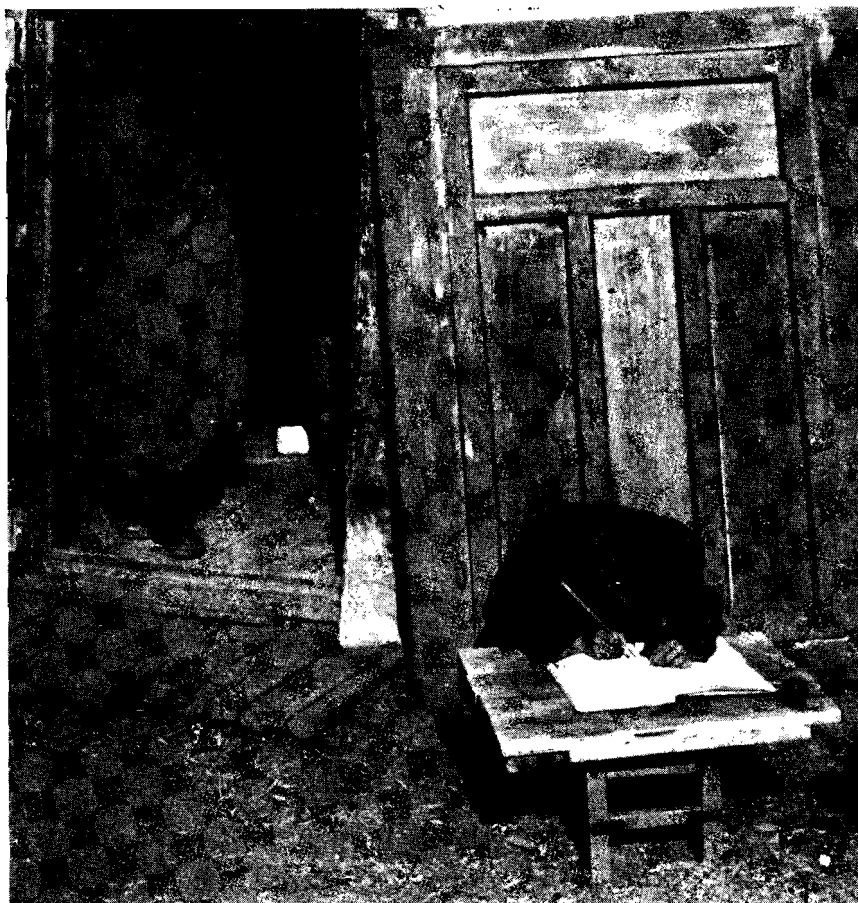
Ryc. 15. Nowe sprzęty w jurcie:

a — makatka z kieszeniami na przybory toaletowe, zawieszana na ścianie w pobliżu wejścia z lewej strony, somon Charchorin, b — pulpit do odrabiania lekcji, somon Bajan

Fot. J. Olędzki 1966

i częstszego wymieniania sprzętów. Obok jurty mają bowiem swoje składy. Koczownicy natomiast, nawet jeśli zdeponują wcale pokątny dorobek w składach ośrodka na co dzień w sezonach letnich mają w jurtach sprzęty najpotrzebniejsze.

Organizacja somonu jako jedności struktury administracyjnej z gospodarczą stwarza czynnik nowego typu zróżnicowania regionalnego w zakresie wyposażenia w wytwory kultury materialnej. Zarówno stan ekonomiczny danego gospodarstwa, jak i stopień „zurbanizowania” ośrodka somonowego przedstawia się różnie w poszczególnych somo-

nach, stwarzając odmienne możliwości poszczególnym rodzinom i całemu kolektywowi somonu.

Nadal żywotne są dawne potrzeby społeczno-towarzyskie. Są one dzisiaj zaspokajane w oparciu o organizację spółdzielczą i finansowane ze środków spółdzielni czy gospodarstwa państwowego. Natomiast treściom tych kontaktów nadaje się nowy sens ideologiczny, wskazując na rolę kolektywu socjalistycznego czy próbując kształtować ideologię pracy.

III. UWAGI NA TEMAT CZYNNIKA CZASU, PRZESTRZENI I ZRÓŻNICOWANIA SPOŁECZNEGO W INWENTARZU KULTURY MATERIALNEJ

Analiza inwentarza kultury materialnej pasterzy mongolskich, opisanego uprzednio, pomijając zmiany wywołane rewolucją, wskazuje na jego trwałość i niezmienność w ciągu długich okresów. Trwałość ta

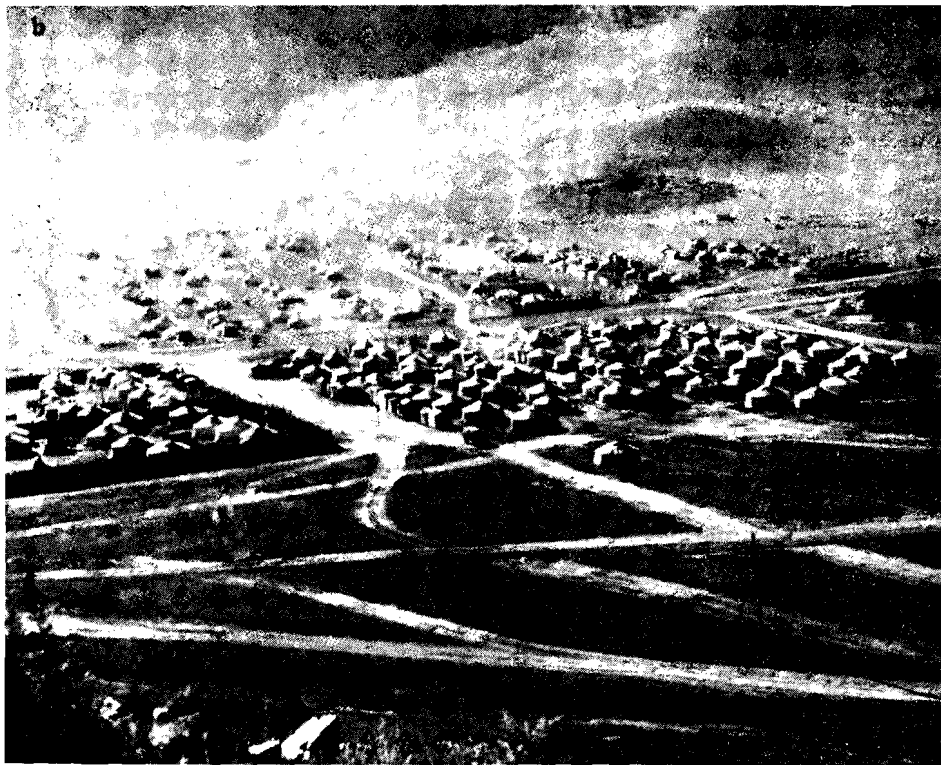
jest tym bardziej uderzająca, że w inwentarzu pasterskim przeważają przedmioty szybko ulegające zniszczeniu. Brak jest np. (jeżeli wyłączyć użytkowane zbiorowo mosty i wodopoje) wytworów wmontowanych na stałe, przystosowanych do użytkowania w jednym miejscu. Tę swoistość kulturową, ściśle związaną z właściwościami nomadyzmu, wyrażają w sposób mniej lub bardziej wyraźny wszystkie zasadnicze działy inwentarza pasterskiego, tj. mieszkanie (jurta), przedmioty z jej otoczenia oraz uprzęż i urządzenia transportowe.

Jurta z terenów Mongolii w typologii mieszkań portatywno-szkieletowych jest przykładem rozwiązania najdoskonalszego z możliwych³⁰. W jakim okresie zostało ono wykształcone — nie wiadomo. Nie ulega jednak najmniejszej wątpliwości, że poprzedzały go na tym terenie odmiany typologicznie wcześniejsze, prostsze. Część elementów — wojłok, powrozy — wykonywana była w ramach wytwórczości pasterskiej. Główne elementy szkieletu oraz drzwi sporządzane były przez rzemieślników. Ich sposoby i umiejętności obróbki drewna uznać należy jako wysoko rozwinięte. W XIX w. pojawia się brezent pochodzenia fabrycznego. Użytkowany on jest do nakrywania jurty z wierzchu, aby uchronić ściany wojłokowe przed wilgocią. Nie nastąpiły jednak przeobrażenia funkcjonalne wnętrza, które zaznaczyłyby się wyraźniej w ogólnym, architektonicznym wyglądzie jurty.

W całości gospodarczych sprzętów pasterskich wyróżnić można obiekty wykonane dzięki własnej zaradności pasterzy obok wytworów znacznie większego kunsztu — rzemieślniczych. Pierwsze z nich znajdują analogie z wytworami wczesnych kultur. W stosunku do niektórych naczyń ceramicznych można mówić o analogiach z wytworami z epoki brązu. Wiele naczyń drewnianych (np. wykonanych z wydrążonego pnia, płatów kory brzoźowej) reprezentuje ten typ wyrobów, jaki zachował się w kulturach społeczeństw plemiennych albo w najbardziej archaicznych warstwach inwentarza kultur chłopskich. Znane są drewniane i rogowe czerpaki. Obiekty te o wyjątkowo funkcjonalnych formach, przystrojone na uchwyty głowami koni czy baranów, należą do wytwórczości nierzemieślniczej. Przypominają one niektóre formy znane z bardzo wczesnych kultur na terenach Azji Środkowej i południowej Syberii³¹.

³⁰ N. Charuzin, *Istorija razwitijsa žiliszcza u koczewych połukoczewych narodnostiej Rossii*, „Etnograficzskoje Obozrenije”, t. 28: 1891 nr 1, s. 1—53; t. 29—30: 1896 nr 2—3, s. 1—71; M. I. Kondratiewa, *O jurtoobraznych zdaniach Wnieszniej Mongolii*, „Sowietskaja Etnografija”, 1935, nr 3, s. 23—29.

³¹ S. W. Kisielew, *Driewniaja istorija jużnoj Sibiri*, Moskwa 1951, s. 117, 230, 238.

Ryc. 16. Stałe skupiska jurt:

a — siedlisko ogrodzone, somon Charchorin; b — jurty na przedmieściu Ulan Bator

Fot. J. Olędzki 1966

Pod względem skromności, ubóstwa środków, sposoby zagospodarowania otoczenia jurty nawiązują do najpierwotniejszych doświadczeń kulturowych. Do nich też należy odnosić podstawowe rodzaje transportu jucznego i kołowego. Na obszarach Mongolii zachował się dziś wóz z osią ruchomą. Koła w tym wozie nie są jednolite, ale również nie szprychowe. Dodać jednak trzeba, że obok tego typu wozu występował sporadycznie inny, z nieruchomą osią i rozwiniętą konstrukcją wiązań obręczy z piastą. Wóz ten reprezentuje wytwórczość rzemieślniczą.

Rzemieślniczy i nierzemieślniczy sposób wytwórczości dzieli tradycyjny inwentarz gospodarki pasterskiej na dwie odrębne kategorie wytworów. Do pierwszej z nich można zaliczyć: drewniane części jurty, naczynia — klepkowe i metalowe, urządzenia ogniowe — kuta podstawa pod naczynia względnie od końca XIX w. piec blaszany, szczy-pce, siodła oraz wóz z nieruchomą osią, szprychowy. Do drugiej należą: pokrycia wołokowe jurty, większość sprzętów i urządzeń gospodarczych, zagospodarowanie obejścia, elementy uprzęży, wóz z ruchomą osią. Różnice między wytwórczością rzemieślniczą i nierzemieślniczą przyjmowały często charakter zasadniczy, jakościowy. Podkreślają one jeszcze silniej trwałość archaizmów kulturowych. One też najczęściej wpływają na sądy o przystosowalności tradycyjnego modelu kultury aratów do zmian, jakie łączymy z pojęciem współczesności. Stabilność w rozległym interwale dziejowym pewnych wartości kultury materialnej, nikła dynamika zmian tłumaczyć może zarówno obiektywną niegotowość do pełnego włączenia w obręb dotychczasowego wzoru współczesnych propozycji kulturowych, jak również w sferze opinii i ocen generalną akceptację tego co nowe, szczególne uwrażliwienie na nowoczesność. Na stosunek do współczesnych wzorów kulturowych ponadto wpływ ma doświadczenie historyczne społeczeństwa Mongolii, ukształtowane w wyniku kontaktów z ośrodkami wysoko rozwiniętej wytwórczości rzemieślniczej³². W świetle licznych danych zgromadzonych bezpośrednio w terenie obraz tradycyjnej kultury pasterzy Chałcha rysuje się jako zróżnicowane przestrzennie w sposób nieznaczny i niezasadniczy. Do czasów rewolucji tereny Mongolii podzielone były między 5 chanatów. W feudalnej strukturze kraju mogły one być podstawą kształtowania się procesów zróżnicowania terytorialnego kultury, jakie znamy chociażby z kręgu feudalizmu europejskiego. Jednakowoż analiza tak ważnych składników różnicujących daną kulturę, jak odzież, następnie meble i sposoby urządzania miesz-

³² B. Rinczen, *Mongoł ardyn gar uriał*, b.m.r., s. 1—15; tenże, *Mongoł ardyn goel czingijn chee ugaltz*, b.m.r., s. 1—8.

Tablica 1

Nazwa grupy pasterskiej		Basseri konfederacja Khamseh pd. Iran (badania 1953)	Fulani Bororo podgrupa Wodaabe z Nigeru (badania 1961)	Lapończycy (badania 1953)	Mongołowie (badania 1963—1966)	Nuerowie Sudanu (badania 1925—1936)	Somali pn. Somali
Typ środowiska naturalnego		suchy step, pastwiska górskie	suchy step, półpustynia	tundra	suchy step, pastwiska górskie	step wysychający w porze suchej, nawiedzany powodziami w deszczowej	piaska półpustynia, busz kolczasty, słabo nawodnione wyżyny
Rodzaj hodowlanych zwierząt		owce, kozy, osły, konie, wielbłądy	bydło	reny	owce, kozy, konie, bydło, wielbłądy	bydło	owce, kozy, wielbłądy, bydło
Liczba ludności		16 000	247 143, tj. 10% całej ludności terenu	40 000	1 250 000	200 000	2 mil.
Zajmowany obszar		główna część plemienia koczuje w obrębie 2000 mil ²	1,68 tys. km ² nie mają wydzielonego terytorium wśród grup rolniczych	rozproszenie na dużym terytorium	1,72 ludn. na km ²	—	rozproszeni na dużym terytorium
Typ migracji		sezonowe w obrębie il-rah, tj. drogi (a nie terytorium) plemiennej	sezonowy kierunek północ—południe, suchy step — pustynia, niektóre grupy rezygnują z migracji zimowych	sezonowe	sezonowe (gł. lato — zima)	peregrynacje przez pół roku	sezonowe, niektórzy rolnicy koczują z bydłem, ale wracają do osad
Zajęcia pasterskie	rolnictwo	(inne grupy etniczne zamieszkałe między nimi)	jak obok	—	grupy marginalne, Derbeci	proso, kukurydza	odrębne 2 rody — pół miliona
	rybołówstwo	—	—	grupa z nad Oceanu Lodowatego	—	rzadkie, okresowe choć mają łódzie, harpuny, dzidy	—
	myślistwo	bardzo ograniczone	nie, z wyjątkiem polowania na szakale, obronnie, sami robią łuk i strzały	ważne	tak	—	rzadko
Charakter siedlisk		starają się wrócić na stare siedliska	rzadko w ciągu roku wracają na to samo miejsce	XX w. stałe wioski, do których wracają zimą. Dawniej nie było tej reguły	sezonowe jurty, tendencja do powrotu na stałe miejsce w obrębie terytorium	stałe wioski, domy z mułu i plecionki	nie ma reguły powrotu na stare siedliska
Obróba drzewa		rzadka: drewniane części namiotów, siodła transportowe, haki do kotłów	tylko laski i kije do poganiania stad	tak	specjaliści; wśród pasterzy rzadka	tykwę, grotę z drzewa hebanowego, dzwonki dla krów	—
Obróbka rogu i kości		—	—	rozwinęta	specjaliści	łyżki, harpuny, skrobacze, tłuczki, grotę strzał	—
Wytop i obróbka żelaza		—	—	—	—	odrębni rzemieślnicy	—
Tkactwo		dywany z koziej i owczej sierści	—	—	—	—	rzadkie
Wyrób wojujoku		—	—	tak	tak	—	rzadkie
Powroźnictwo		liny do uprzęży i pakowania	sznury z łyka, plecionkarstwo, odrębne rozwinięte techniki używane przez kobiety i mężczyzn	tak	tak	powrozy, kołnierze krów	liny do uprzęży
Obróbka skóry		skóry bydłace przerabiane na naczynia	suszenie skór na ściany szałasów, sandały	suszenie	suszenie	suszenie na worki, postania, noszenie opału, uprząż, bębny, tarcze, woreczki na tytoń (z żołądków i moszny)	suszenie
Importy		—	—	—	z Chin — szkło, porcelana, tkaniny	—	—
Kupno		męskie ubrania, siodła odświętne, szkielec namiotu, drewniane skrzynie, żywność, broń	misy i naczynia drewniane, emaliowane, sprzęty drewniane, stopy, ubiór, wory na wodę, proso i in.	pożywienie, broń, kontakty z Pomorami nad Zatoką Botnicką	—	dzwonki krów, kamień	ryż, zboże, cukier, herbata, zaopatrują ich wędrowni handlarze, żelazo, broń
Uwagi		sprzedają wełnę wielbłądzą, skóry	sprzedają owce i bydło na mięso	gospodarka pasterska wykształcona w XV—XVI w.	—	najazdy rabunkowe; znają suszone garncarstwo sprzedawali kość słoniową, łódzie, włosie	bydło, skóry, sierść wielbłądów

kania, wreszcie rozmaite przedmioty użytku osobistego (sztylet, krzesiwo, fajka, tabakierka, biżuteria, ozdoby uprząży) oraz podstawowe instrumenty muzyczne, wskazuje dowodnie na powtarzalność i daleko posuniętą jednolitość wytworów kultury materialnej na ogromnych przestrzeniach feudalnego państwa mongolskiego³³.

Można zatem przyjąć, że stosunkowo nikłej dynamice przemian tradycyjnej kultury aratów odpowiada zarazem daleko posunięta unifikacja terytorialna. Mobilność przestrzenna ludów stepowych była niewątpliwie jednym z ważniejszych czynników wpływających na ten charakter kultury. Istotne również znaczenie miały silne ograniczenia możliwości wytwórczych w ramach gospodarki pasterskiej i wynikające z niej uzależnienia nabywcze, dodajmy — z tych samych ośrodków produkcji towarowej. Jeśli jednak przyjmiemy, że oprócz osiadłości i samowystarczalności wytwórczej ważnym czynnikiem wpływającym na zróżnicowanie terytorialne w kulturze są więzi lokalne i ponadlokalne, wówczas można sugerować, że dopiero dzisiaj, przy istniejącym stabilnym systemie terytorialnej organizacji somonów, ich względnej samodzielności w inicjatywie gospodarczej i społecznej, mogą kształtować się podstawy owych różnic terytorialnych. Specjalizacja w określonej dziedzinie wytwórczości, doświadczenia w działalności kulturalno-oświatowej i artystycznej mogą stanowić okazję wyrażania właściwych aspiracji społecznych i zarazem utrwalić się w sferze faktów kultury materialnej³⁴.

Wiadomo, że ludność Mongolii do czasów rewolucji socjalistycznej podlegała procesom różnicowania społecznego. Między warstwami ówczesnego społeczeństwa występowały różnice znaczenia w systemie władzy, przywilejów prawno-politycznych, nie mówiąc o pozycji materialnej wyrażającej się w ilości posiadanych stad. Niemniej jednak wszystkie te różnice osłabione były przez wyjątkowo niski poziom sił wytwórczych oraz ogromną labilność stanu posiadania. Ostra zima spowodować mogła znaczny ubytek stada i gwałtowne zubożenie jego właściciela. Nadto w ostatnim okresie panowania mandżurskiego ogromnie wzrosła liczebnie warstwa książąt choszuńskich i dworzan, a jednocześnie osłabiona została ich siła ekonomiczna. Było to wynikiem świadomej polityki zaborcy, który nadawał nowe tytuły, korygował granice księstw, powodując właśnie i zatargi pomiędzy książętami

³³ K. W. Wjatkina, *Mongoły Mongolskiej Narodnej Respubliki*, „Trudy Instytutu Etnografii im. N. Ch. Mikłucho-Makłaja”, t. 60: 1960, s. 159—232; A. R. T a s, *Mongolia śladami nomadów*, Warszawa 1965.

³⁴ Liczne przejawy procesu terytorialnego różnicowania się kultury można obserwować już dzisiaj. Przykładem może być somon w Charchorinie i blisko położony w Daszinczilen.

Ryc. 17. Składy pasterzy w centrum somonu Bajan

Fot. J. Ołędzki 1966

mi mongolskimi. Pod koniec panowania mandżurskiego niektórzy książęta byli ubożsi niż zwykli araci³⁵. Jest rzeczą niezwykle charakterystyczną, że w ówczesnym społeczeństwie mongolskim nie nastąpił — tak jak w innych układach feudalnych — rozwój dwu odrębnych nurtów kulturowych: ludowego i elitarnego. Występowały oczywiście różnice w stanie posiadania dóbr materialnych. Nie miały one jednak charakteru różnic jakościowych. W tradycyjnej kulturze nie wykształcił się ani typ mieszkania, sprzętów, ani ubioru, zaprzęgu czy nawet drobnych przedmiotów użytku osobistego, które byłyby przywilejem warstw najwyższego szczebla hierarchii społecznej. I możnowładca, i arat mieszkali w jurcie. Ich mieszkania różniły się wielkością, stop-

³⁵ Dynowski, *op. cit.*

niem zadbania, bogactwem sprzętów. Stosunkowo najlepszym wskaźnikiem charakteru tych różnic są wytwory artystyczne, nie wyłączając sztuki użytkowej. Wyroby artystyczne, takie jak sztylety, krzesiwa, tabakierki, naczynia stołowe, meble oraz elementy stroju, nie różniły się stylem. W wielu przypadkach trudno nawet mówić o różnicy w tworzywie. Właściwie tylko stopień pracochłonności w wykonaniu odpowiednich wytworów może być świadectwem ich odmiennych wartości. Fakty te wskazują na stosunkowo wysoki poziom możliwości nabywczych szerokich rzesz aratów. Wskazują one również na szczególnie układ zależności, jaki występował między gospodarką feudalizmu stepowego Mongolii a sąsiednimi krajami o zróżnicowanych, rozwiniętych strukturach gospodarczych.

Wymiana towarowa z Chinami, Tybetem czy nawet Indiami, Iranem miała tradycje wybiegające głęboko w przeszłość Mongolii. W XIX w. nastąpił ponadto rozwój stosunków handlowych i przemysłowych z Imperium Rosyjskim³⁶. Nie ulega też wątpliwości, że ważną rolę w wymianie towarowej pełniły rodzime ośrodki wytwórczości rzemieślniczej. Wszelako jednak nie miały one do XIX w. oparcia w miejskich skupiskach ludności. Brak ukształtowanych organizmów miejskich nie sprzyjał rozwojowi rzemiosła, nie sprzyjał kształtowaniu się wytwórczości odpowiadającej szerokiej skali potrzeb i możliwości nabywczych.

Demokratyzm tradycyjnej kultury społeczeństwa Mongolii, nieznaną pojęć nierówności kulturowych, jakie towarzyszyły rozwojowi wielu formacji klasowych na świecie, ukształtował nawyki wysokich wymagań w zakresie przydatności dóbr materialnych.

Fakt ten może mieć konsekwencje dla rozwoju współczesnego modelu kultury. Wydaje się, że dopiero w najnowszych czasach wystąpiły zarówno społeczne, jak i gospodarcze podstawy, które wpłynąć mogą na zmianę monolitycznego charakteru kultury Mongolii. Być może jesteśmy świadkami kształtowania się właśnie teraz procesów polaryzacyjnych w kulturze tego kraju. Przy egalitarnych założeniach socjalizmu wydawać się może paradoksalny fakt występowania dopiero w tym postępowym modelu ustrojowym mniej lub bardziej elitarnej kultury, a tym samym również kultury, którą łączyć możemy z pojęciem ludowej. Proces ten dokonuje się prawdopodobnie w kulturze wielu nowych państw, w szczególności wyzwolonych krajów Azji, Afryki czy Ameryki Południowej. Niemniej szczególna zupełnie struktura demograficzna Mongolii, ukształtowana w ostatnich kilkudziesięciu latach, jest wyjątkowo sprzyjającym momentem dla wystąpienia wspomnianych różnic w kulturze. Na nieco większą aniżeli milion ludność Mongolii blisko 300 tys. zamieszkuje Ułan

³⁶ Dynowski, *op. cit.*

Ryc. 18. Plakat z fotografią radzieckich kosmonautów obok naczynia z kadzidłem w mieszkaniu lamy. Klasztor Gandan w Ułan Bator

Fot. J. Ołędzki 1966

Bator. Nawet przy tak nowoczesnych środkach przekazu, jak radio, szkoła, prasa — społeczność miejską Ułan Bator izolują od pozostałej ludności ogromne obszary tego kraju. Najważniejsze jednak, że w ułanbatorskim zespole osiedleńczym zaistniały szerokie możliwości wykształcenia się znacznej grupy ludności o odrębnym poziomie i stylu życia

aniżeli szerokie rzesze społeczeństwa. Do grupy tej zaliczyć trzeba przede wszystkim środowisko pisarzy, artystów, ludzi nauki, dziennikarzy i być może również część pracowników instancji centralnych. Środowisko to znajduje znacznie szersze i ściślejsze powiązania z ogólnoludzkim dorobkiem kulturowym. Zarazem jest ono predysponowane do głębszego rozumienia i przyswojenia rodzimej tradycji kulturowej. Jednocześnie zwraca uwagę fakt, że instytucje zajmujące się reaktywowaniem dawnych umiejętności rękodzielniczych (artele rękodzieła artystycznego — odpowiednik naszej CPLiA) znajdują się w sytuacji nadal aktualnych potrzeb i zainteresowań ze strony mas pasterskich „ludowymi wytworami”. Mongolskie spółdzielnie rękodzieła artystycznego wytwarzają ozdobne nabijane srebrem siodła, malowane elementy jurt, wielkich rozmiarów naczynia fajansowe na kumys, specjalne srebrne czarki i wreszcie makatki-aplikacje³⁷. Jeśli z tradycji muzycznych, dzięki specjalnie układanym programom radiowym, działalności teatru i innych instytucji korzysta w jednakowej mniej więcej mierze całość społeczeństwa mongolskiego, to wymienione wyżej wytwory skierowane są prawie wyłącznie do odbiorcy ze stepu, do ludności pasterskiej. W środowisku miejskim wytwory te nie znajdują uzasadnienia utylitarne. Ich znaczna wartość materialna nie pozwala też, by mogły pełnić jedynie funkcje dekoracyjne.

ZAKOŃCZENIE

W rozważaniach nad inwentarzem kultury materialnej pasterzy mongolskich skoncentrowaliśmy naszą uwagę nie tyle na formach wytworów, ile na czynnikach określających jego charakter i zakres.

Najpierwotniejszą determinantą tego inwentarza jest samo środowisko przyrodnicze. Z nim bowiem wiąże się występowanie gatunków zwierząt nadających się do udomowienia, dostępność lub niedostępność pewnych surowców, ono określa trasy wędrówek i częstość przemieszczeń.

Fakt nomadyzmu decyduje o konieczności zakresowego ograniczenia dóbr materialnych i narzuca wytworom pewne formy. Muszą one mianowicie składać się z elementów łatwych do dekomponowania i ponownego składania w całości (czego klasycznym przykładem jest jurta), muszą być łatwe do transportowania.

Zastanawialiśmy się nad czynnikami, które ujednolicały inwentarz kulturowy pasterzy mongolskich, a jednocześnie różniły ich wyraźnie od sąsiadów. Wskazywaliśmy na szczególny charakter zróżnicowania społecznego, polegającego raczej na zajmowaniu odmiennych pozycji w sy-

³⁷ Na podstawie wytwórczości spółdzielni rękodzieła artystycznego w Ułan-Bator, występującej pod nazwą Ulaazangmin Artel Czgiǰdber Chortoloł.

stemie władzy i prestiżu społecznego niż na wyrażnie ustabilizowanych statusach ekonomicznych, co tłumaczy się labilnością bazy gospodarczej. Niwelująco na inwentarz kultury materialnej wpływał też szeroko rozwinięty system informacji na ogromnych obszarach tego kraju oraz powszechność religii lamaistycznej.

W procesie współczesnych przeobrażeń akcentowaliśmy przede wszystkim załamanie się tradycyjnego biernego przystosowania do środowiska naturalnego i wiążącej się z tym swoistej symbiozy człowieka z przyrodą. Ta programowa zmiana stała się możliwa dzięki włączeniu Mongolii w system wymiany z innymi państwami socjalistycznymi o odmiennych strukturach ekonomicznych: z ZSRR, Chinami, Wietnamem. Nadto w obrębie własnego systemu ekonomicznego rozwijano planowo rolnictwo, rzemiosło, elementy przemysłu, tworzone usługi techniczne dla gospodarki pasterskiej. Pasterstwo pozostaje dziś nadal dominującym sposobem gospodarowania, określającym w znacznym stopniu charakter kultury tego kraju, jednakże system ekonomiczny Mongolii można teraz lokować już znacznie wyżej na proponowanej przez nas linii *continuum* samowystarczalności. Względne uniezależnienie się od lokalnych surowców, jakie stwierdzamy na terenie współczesnej Mongolii, nie zawsze łączy się z radykalną zmianą form wytworów. Formy muszą bowiem nadal pozostawać przystosowane do warunków środowiska geograficznego i bytowania koczowniczego.

Aktywizacja stosunku człowieka do środowiska naturalnego wprowadza pewne charakterystyczne zmiany, łączące się z pojęciem krajobrazu kulturowego. Chodzi tu o takie akcenty przestrzenne, jakie stwarza rolnictwo, gospodarka łąkowa połączona z sianokosami czy budowanie ogrodzeń zimowych.

Z problematyką charakteru zróżnicowania społecznego łączy się kwestia dostępu do inwentarza kulturowego. Otóż tradycyjne społeczeństwo mongolskie zróżnicowane było pod względem pozycji społecznych, a także stanu posiadania, lecz system ekonomiczny był homogeniczny, co w rezultacie przyczyniło się do tego, że w inwentarzu materialnym występowały raczej różnice typu ilościowego niż jakościowego. Dzisiejsze demokratyczne społeczeństwo mongolskie zlikwidowało hierarchiczny układ społeczny, ukształtowało się natomiast zróżnicowanie zawodowe jako wynik powstawania heterogenicznego systemu ekonomicznego. W związku z tym dziś dopiero obserwujemy różnice w inwentarzu materialnym ludności, jakkolwiek nie łączą się one na ogół z istotnymi różnicami w zamożności. W związku z wykonywanym zawodem czy tylko podziałem pracy w obrębie zawodu inaczej kształtuje się też dostępność aratów do tego zasobu wytworów kultury materialnej, który jest własnością kolektywną.

Danuta Markowska, Jacek Olędzki, Zofia Sokolewicz

SOME CHANGES IN THE TRADITIONAL CULTURE INVENTORY OF MONGOLIAN SHEPHERDS

Summary

This outline is grounded on the results of research work carried on in Mongolia by Polish ethnographic expeditions in 1965—1966.

The analysis of the Mongolian cultural inventory was limited to that of the material culture, only because of its belonging to the sphere of human activities which are the easiest to be visually caught.

The Authors write about the sources they used and the methods of collecting materials. They also specify the definitions appearing in their work.

Part I of the paper presents an attempt at the typology of the known shepherd cultures in consideration of the character of their material inventory. After remarks about the most important typologies in the existing literature of the subject, the Authors show their own efforts in this respect and they consider the possibility of establishing a scale of shepherd cultures. On this background they speak about the general typological features of the shepherd material culture inventory and its place among the various shepherd cultures.

Part II concentrates on the relation between the needs of the Mongolian society and the inventory of their material culture. The paper presents a model of the traditional material culture and the trends of its modern changes.

Part III comprises considerations about the factors of time, space and social differentiation in the inventory of the material culture of Mongolian shepherds.

In reflections on the material culture inventory attention was paid rather to factors defining the character and the scope of objects under consideration than to their shape.

The most primordial determinant of this inventory is its natural medium, with which is connected either the presence or the absence of kinds of animals fit to domestication, of accessible or inaccessible raw materials; it is the natural medium which in the traditional culture determines the routes and the frequency of migrations.

The nomadism results in a compulsory limitation of the range of material goods and imposes certain shapes and features of the produced articles, which must consist of elements easily dismantled and as easily assembled — the classical example is the *yourta* — and must be fit for transport.

Much attention is paid to factors which gave uniformity to the material culture inventory of Mongolian shepherds and at the same time differentiated them from their neighbours. The Authors lay stress on the special character of the social differentiation consisting rather in different positions in the authority system and in social prestige than in a strictly stabilized economic status, which is explained by the precariousness of the economic base. The information system, widely developed on the enormous areas of that country and the universal prevalence of lamaism exerted a levelling influence on the inventory of the material culture.

In the process of modern changes stress is laid first of all on the collapse of the traditional passive adaptation to the natural surroundings and the relevant special symbiosis of man and nature. Change in this respect was possible

owing to adhesion of Mongolia to the interchange system embracing other socialist countries of different economic structure — the USSR, China, Viet-Nam and some European countries. Moreover, within the compass of the Mongolian economic system, planned endeavours were made aiming at the development of agriculture, handicraft, industry elements, technical services for the shepherd economy. Shepherding is still the main economic means which determines the character of the Mongolian culture. However, nowadays the Mongolian economic system can be much higher located on the line of autarchy continuum we propose.

The relative independence from local raw materials to be observed in modern Mongolia is not always connected with a radical change of the shape of products, which must as in the past be adapted to the geographical environment and the conditions of nomad life.

The more active relation of man to his natural surroundings causes some characteristic alterations in the cultural image of Mongolia — new aspects created by agriculture, culture of meadows and haymaking, building of winter shelters for domestic animals.

The problems of social differentiation are connected with the question of the access to the cultural inventory. The Mongolian society was traditionally differentiated according to social position and property; however, the economic system was homogeneous. In consequence, differences in the inventory of the material culture were rather quantitative and not qualitative ones. The modern democratic Mongolian society has liquidated the hierarchic social system and has formed a differentiation on the base of profession, as a result of the appearance of a heterogenic economic system. In consequence, now only we note differences in the material inventory of the population, generally independent of differences in wealth. The access to the products of material culture, constituting a collective property of the society, is also changed, as it depends now on the profession of the individual or on work he performs within the range of his profession.

Translated by Halina Gołębiowska